

ירושתנו

ה'תשע"א

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"א

ספר חמישי

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשע"א

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד
הרב משה דוד צ'צ'יק, ירושלים

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב דוד הירשהוט, מודיעין עילית

אמירת 'נשמת כל חי' בימות החול ובכל יום

לתולדות מנהג ה'מעמדות' בקרב חסידי אשכנז

א

בין שאר סגולות ישנות שזכו לעדנה ועשו להן כנפיים בתקופה האחרונה, נתבצר מקום מיוחד לסגולת אמירת 'נשמת כל חי'. בעבר התייחסו המקורות לסגולה זו בשני אופנים: א. אדם היוצא לדרך יתחייב קודם יציאתו שיאמר תפילה זו כאשר יגיע בשלום למחוז חפצו. ב. המצוי בעת צרה יקבל על עצמו שאם ייושע מצרתו יאמר תפילה זו בקול תודה ושמחה. האופן הראשון של הסגולה מופיע לראשונה בספרות הסגולות לפני כשלוש מאות שנה בשם אישים שונים, אך ייחוסה לר' יהודה החסיד מופיע לראשונה בספר 'חמדת ימים'. לעומתו, האופן השני של הסגולה, אף הוא נאמר ב'חמדת ימים' בשמו של ר' יהודה החסיד, אבל אין לו מקור קדום בכלל. ברור שאין לדרברים הנאמרים ב'חמדת ימים' על מה לסמוך, ואין כל ערך לייחוס הסגולות לר' יהודה החסיד¹.

המוטיב המרכזי של הסגולה הוא התחייבותו של אדם המצוי בשעת צרה, להודות לבוראו לכשינצל מצרתו. אכן, עצם רעיון ההתחייבות להודאה מופיע במקורות קדומים כסגולה המועילה לישועה. ומאידך, מקורות מאוחרים יותר מעידים על השימוש בתפילת 'נשמת' כהודאה על נס². נראה, אפוא, כי צירוף שניהם לכדי סגולה אחת "בדוקה ומנוסה" נעשה בידי בעל 'חמדת ימים' עצמו, בהשפעת הסגולה ליוצא לדרך.

בנוסף לסגולה זו, בשנים האחרונות הנהיגו רבים ויחידים לומר 'נשמת' בכל יום, גם כשלא קדמה לכך התחייבות בשעת צרה ואף כשעדיין לא נושעו מצרתם. המנהג שנתפשט לאחרונה

1 ראה באריכות במאמרי 'ייחוס סגולת אמירת 'נשמת' לרבי יהודה החסיד', המעיין נ, ב (טבת תש"ע), עמ' 49-67.
2 לרעיון ההתחייבות כסגולה לישועה ולשימוש ב'נשמת' כהודאה, אקדיש מאמר מיוחד אי"ה. כאן אציין שהענין כי ההתחייבות בהודיה לכשיושע מצרתו מועילה להצלה, כבר מצויה בפי אחד מדרשני ספרד, המסביר לאנשי עדתו שההודאה הטובה ביותר היא השתיקה: "ולזה, להרחיק אלו הנוקים אשר אפשר שימשכו מההודאות והשבחים, היותר טובה שבהודאות הוא השתיקה. ולזה אמר דוד המלך ע"ה: 'לך דומיה תהלה, א'להים בציון, ולך ישולם נדר'. והרצון בזה, כי דוד המלך ע"ה, לעתות בצרה (הנה) [היה] נודר, שאם האל יתברך יצילהו, שיבא את מזבח א'להים ויהלל וישבח אותו ויקדם פניו בתודה. ואחר כן, בהיותו בציון, היה מוצא, שהיותר טובה שבהודאות היא השתיקה, והיה שותק. ולזה אמר: 'לך דומיה תהלה', ואמר אחר כך: 'ולך ישולם נדר'. רוצה לומר, כי הנדר אשר נדרתי להודות את שמך, הנני ישולם לך בשתיקה, כי הוא הטובה והמעולה שבהודאות לך". לדעת הדרשן, 'לעתות בצרה' היה דוד המלך נודר על ההודאה כדי לזרז את בוא הישועה. דרשה זו מצויה בקובץ דרשות בכת"י ספרדי מהמאה ה"י. הדרשה נדפסה בספרו של מרק ספרשטיין, M. Saperstein, Your Voice Like a Ram's Horn, pp. 246-247.

אינו משום הסגולה האמורה, אלא על משקל דברי חכמים: "לעולם יקדים אדם תפילה לצרה"³, כדוגמת אמירת תהלים. ונוסדו לשם כך מניינים קבועים מדי יום ביומו בבתי כנסיות ומדרשות וליד הכותל המערבי⁴.

המנהג החדש מביא בכנפיו שתי תמיהות:⁵ ראשית, כיצד רשאים לומר בימות החול 'נשמת כל חי', הרי הדבר נכלל לכאורה בהגדרת חז"ל שהקורא הלל בכל יום הריהו "מחרף ומגדף"⁶? ועוד, בספר הזוהר מייחד את 'נשמת' לשבת בלבד⁷, משמע שאסור לאמרו בימי חול⁸.

- 3 סנהדרין מד ע"ב.
- 4 הרב ש' רבינוביץ' נשאל אודות מה "שנוהגים בכותל המערבי בתקופה האחרונה, שמתאספים ציבור גדול לומר 'נשמת כל חי' בחצות הלילה או גם קודם חצות..." (הרב ש' רבינוביץ, 'בענין תפילת נשמת ובדין האומר הלל בכל יום', בית אהרן וישראל, חוברת קיז [שבט-אדר תשס"ה], עמ' צה). ראה גם: הרב א' נבנצל, סובו ציון, ירושלים חש"ד, עמ' נב-נג. דרך אגב, המנהג החדש לומר 'נשמת' בכותל המערבי במנין קבוע ויומיומי הביא ל'חידוש הלכתי' נוסף. ראה מש"כ הרב י' שוורץ, אבלות החורבן, פרק ג, סעיף ג, ירושלים תש"ס, עמ' 95, הערה יב: "גם אין לברך 'שהחיינו' על ראיית הכותל בפעם הראשונה בחייו... משום שהמקדש חרב... אבל יכול לומר הודיה של 'נשמת כל חי'". המחבר ממליץ למבקר לראשונה בכותל המערבי לומר 'נשמת כל חי' כתחליף ל'שהחיינו'. חידוש שמעולם לא שמענו!
- 5 דנו בכך כמה ממחברי דורינו. לדוגמא: הרב ש' רבינוביץ' (לעיל הערה 4), עמ' צה-קג; ר"ל פריינד, 'אמירת נשמת כסגולה – מקורותיה פרטיה וענייניה', אור ישראל, גליון מד (תמוז תשס"ו), עמ' ריז-ריח. ועי' גם בנסמן להלן סוף הערה 8.
- 6 שבת ק"ח ע"ב: "אמר רבי יוסי: יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום. איני? והאמר מר: הקורא הלל בכל יום, הרי זה מחרף ומגדף! כי קאמרין, בפסוקי דזמרא". היינו, 'פסוקי דזמרה' מותר וצריך לאומרם בכל יום, ו'הלל' ('הלל המצרי', או 'הלל הגדול') - אסור, והאומר 'הרי זה מחרף ומגדף'. תמיהה זו עומדת לפי כל הטעמים שנאמרו בסיבת איסור אמירת הלל בכל יום (עי' להלן, הערה 9), פרט לטעם השני שנתן ר' מנחם המאירי. ראה בית הבחירה, שבת שם, ד"ה 'הקורא הלל': "ובירושלמי פירשו, שמתוך שגירותו ורגילותו אינו מכוין בו, והרי הוא קורא 'וי' עשה עצביהם', ונמצא מחרף". לטעם מחרש זה אין בעיה לומר 'נשמת' בכל יום, שהרי כלל לא נזכרה בה עבודת האלילים.
- 7 הגדרת 'נשמת' כ'הלל' לענין איסור אמירתה בכל יום, מצויה כבר בשו"ת מכתם לדוד, לר' דוד פרדו (מחוטנו של החיד"א), חלק או"ח, סי' יג, שאלוניקי תקל"ב, דף כד רע"ד: "אבל [לומר 'נשמת'] אחר התפילה, איכא לדמויי קצת אהיה דהלל, דאמרין... הקורא 'הלל' בכל יום הרי זה מחרף ומגדף... וסדר 'נשמת' זה יש בו קצת דמיון לה'הלל', ולא שייך ביה ולואי דלימריה כוליה יומא". גם ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד (הראב"ד השני), מדרמה - לענין אחר - את 'נשמת כל חי' לה'הלל'. ראה דבריו שצוטטו בהערה הבאה.
- 8 כך משמע ממאמרי זוהר רביים. ראה: זוהר, ח"ב, קלח ע"א; ח"ב, רה ע"ב; ח"ג, כט סע"א, ועוד. שם נתבאר שאמירת 'נשמת' בשבת וי"ט הוא משום הנשמה היחידה הניתנת באדם (עי' ביצה טז ע"א). וכך גם משמע ממקורות נוספים מתקופת הראשונים. ראה: ר' שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא (מיוחס לו), סידור רבנו שלמה, מהדרות מ' הרשור, ירושלים תשל"ב, ר"ע קנב [=סידור חסידי אשכנז (בתוך: סידור רבנו שלמה, הנ"ל), עמ' קנג]; ר' ראובן ב"ר חיים, ספר התמיד, הומנה תרצ"ה, עמ' 29 (צוטט להלן, הערה 61); ר' משה די-ליאון, הנפש החכמה, סוד ענין שבת ויום טוב, בוילאה שס"ח, דף [כח] ע"ג. וכן מפורש בדברי ר' מרדכי יפה, לבוש החור, סי' רפא, סעיף א: "ואחר שירת ויושע מוסיפין 'נשמת', מפני הנשמה יחידה שיש לאדם בשבת". וכן כותב בן דורו, ר' משה מת מפרעמישלא, מטה משה, עמוד העבודה, חלק רביעי, סי' תמה, קראקא שני"א, דף צנ[1], ע"א: "ואומרים 'נשמת', לרמוז, שיש לנו נשמה יחידה בשבת, ובה אנו משיגים חכמה יחידה בשבת...". וראה עוד: ר' אברהם סבע, צרור המור, א, בראשית ב, ב, בני-ברק תש"נ, עמ' יג; ר' משה אבן-מכיר, סדר היום, ווארשא תרל"ג,

ברור שאין תמיהות אלו מתייחסות אלא למנהג שרווח בעת האחרונה, לומר 'נשמת' באופן קבוע גם שלא במקום נדר בשעת צרה. שהרי מתקבל על הדעת שאדם שהתחייב בצרתו לומר 'נשמת' לכשייושע, אין באמירת 'נשמת' לשם קיום נדרו משום איסור אמירת הלל בכל יום⁹,

ס"ע 51; ר' חיים הכהן מארם צובה, מקור חיים, ב (טור פטדה), א"ח, סי' רפא, פיעטרקוב תרל"ח, דף סה ע"ג; החיד"א, שפה אחת (נדפס יחד עם ספרו אהבת דוד), ליוורנו תקנ"ט, דף פט סע"ב, ד"ה נשמת כל חי; ר' חיים פאלאג'י, נשמת כל חי, ח"א, 'התנצלות המחבר', שאלוניקי תקצ"ב, ס"ע [4]-ר"ע [5], ועוד הרבה. סיבה אחרת לאמירת 'נשמת' בשבת דווקא, כתב ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד (הראב"ד השני). ראה תשובות הגאונים החדשות, סי' לו, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 39-40: "ונראה לי, שתקנו ראשונים לאמרו בשבת, על מתנה טובה שנתן להם המקום (ע"י שבת י"ב), כמו שתקנו לומר 'הלל הגדול', ודומה למה שאמרו (תענית כה ע"ב): אין אומרים 'הלל הגדול' אלא בכוס מלאה ובנפש שבעה...".

השווה גם אור זרוע, ח"ב, הלכות שבת, סי' מב, אות ד: "ותקנו רבותינו והוסיפו מזמורים לכבוד השבת... ועוד תקנו 'נשמת כל חי', 'ובמקהלות'... דהיינו טעמא שהוסיפו אלו שבחות בשבת, דאשכחן שלא בחר הקב"ה ביום השבת בשבחות של מלאכי השרת כי אם בשבחות ישראל, דאמרינן במדרש... [והשווה לדברי רבו, ר' יהודה החסיד, ספר חסידים, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' תתשמז]. וכן כתב ר' אברהם אלשביילי (אבי הריטב"א): "...נשמת כל חי... אינו אלא שבחים שאנו מוסיפים לכבוד השבת" (שיטה להרא"א אלשביילי, לברכות לד ע"ב, בתוך: גנזי ראשונים לברכות, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשכ"ז, עמ' שפה). והשווה גם: פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת ר"מ הרשור, ירושלים תשנ"ב, ר"ע תקיג [=] נפתלי הירץ טריוויש, סידור מלאה הארץ דעה, טיהינגן ש"כ, דף [ק] ע"ב]. לטעם נוסף בדרך הסוד לקביעת 'נשמת' בשבת דווקא, ראה: פירוש רבינו בחיי, בראשית ז כב.

8 השווה גהת הרמ"א לשו"ע, א"ח, סי' תרסד, סעיף א: "ביום שביעי, שהוא הושענא רבה... אין אומרים 'נשמת'". וטעם הדבר, משום "שאינו בו כל-כך תוספת נשמה יתירה" (שערי תשובה, שם, ס"ק א).

דברים מפורשים בענין נאמרו בספר הפליאה, פרועמישל תרמ"ד, דף כג ע"ד: "ודעו לכם שזה הסוד... סוד נסתר ונעלם, ואין ראוי לגלותו לא זה ולא שום סוד מסודות התורה, כמו... סוד איוב, וסוד נשמת כל חי שאס[ן]ר לאמרו חוץ משבת ויום טוב... [על סמך מקצת המקורות שהובאו ונסמנו כאן ולהלן בסמוך דנו מחברי ימינו אם מותר לומר 'נשמת' בימות החול, אלו שוללים ואלו מחייבים ושני הצדדים לא ירדו לעומק הענין ונמצאו מדברים מהרהורי לבם. ר' דוד וידר הפני להערות הכותבים בעלון בית יוסף להבה (יוצא לאור ע"י התאחדות תלמידי 'בית יוסף צבי' דושינסקיא), גליונות צז-צט (וארא-בשלח תשס"ט), במדור 'בדק הבית']. אגב, למנהגים חריגים אמרו 'נשמת' בשבת בהזדמנויות שונות שלא בתפילת שחרית. ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד (הראב"ד השני) מזכיר: "ואני ראיתי מקומות שאומרים אותו בערב שבת, בבית הכנסת, בחבורת החתנים" (תשובות הגאונים החדשות [לעיל הע' 7], סי' לו, עמ' 40; והשווה להלן הערה 83). המונח 'ערב שבת' אינו ברור, כי הן בתלמוד והן בספרי הראשונים הוא משמש גם ליום שיש (כרגיל היום) וגם לליל שבת (ע"י ספר קושיות, סי' נא, מהדורת ירושלים תשס"ז, עמ' לה, ליד הערה 229 ובה), אך כאן נראה שכוונתו לליל שבת, כי את המנהג הזה ציין הראב"ד כדי לחזק את דבריו שהביא קודם, בדבר סיבת אמירת 'נשמת' בשבת. כדורות האחרונים היה מי שנהג לומר 'נשמת' בסעודה שלישית! ראה: ר' ברוך פנחס מסקאליע, זרע

ברוך, פלורידה תשי"ט, דף לט ע"א.

9 הקורא 'הלל' בכל יום נחשב כמחורף ומגדף לפי שהנביאים תקינו לאומרו לשבח והודיה בהצלה מפרוענות (ע"י פסחים קיז ע"א), "זוה הקוראה תמיד בלא עתה - אינו אלא כמזמר שיר ומתלוץץ" (רש"י, שבת קיח ע"ב, ד"ה 'הרי זה'). אם כן, אדם האומר 'נשמת' כהודאה על הצלתו, ברור שאינו מחורף ומגדף, אדרבה, לדעה המגדירה 'נשמת' כ'הלל' (ע"י לעיל, הערה 6), קרוב מעשהו לתקנת הנביאים לומר 'הלל' כשנושעים מן הצרה (ע"י פסחים קיז ע"א).

וכן גם לטעמו של ר' יונה מגירונדי לאיסור אמירת 'הלל' בכל יום: "מפני שעיקר קריאת ה'הלל' הוא על

ואף על דברי הזוהר אינו עובר, כי אינם מכוונים אלא כנגד אמירתה באופן קבוע ותדיר ולא במקרה יוצא דופן וחד פעמי¹⁰.

להלן אוכיח שהמנהג לומר 'נשמת' בכל יום כשלא קדם לה נדר בשעת צרה, הוא מנהג ישן בעל שרשים עתיקים ואיתנים. אנו מוצאים אותו בתקופת הראשונים כמנהג החסידים ואנשי המעשה. אלו הם דברי ר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח', בפירושו לסידור התפילה:

ב'נשמת כל חי' רפ"ה תיבות, כמניין תיבות שיש באילו פרשיות: מן 'אך את שבתותי תשמור' עד 'וינפש' (שמות לא יג-יז) - פ"ג תיבות. [מן] 'שמור את יום השבת' עד 'יום השבת' (דברים ה יב-טו) - ס"ד תיבות. מן 'ויכל אלהים את יום' עד 'לעשות' (בראשית ב ב-ג) - ל' תיבות. ומזמור שבת, מן 'טוב יהודות' עד 'ולא עולתה בו' (תהלים צב ב-טז)¹¹ - ק"ח תיבות. הרי רפ"ה תיבות. לכך תקנו רפ"ה תיבות ב'נשמת'. ואין אומרים 'נשמת' כי אם בשבת וביום טוב שנקרא שבת. ואל תשיבני, הרי החסידים אומרים אותו בכל יום, מיהו בשבת תיקנוהו לומר¹².

כל צרה וצרה שלא תבוא על הציבור (עי' פסחים שם), ואנו אומרים אותו באותו שעה כמו שאמרו דוד על הצרות שעברו עליו. וכשאומר אותו בכל יום, נראה כמי שאומר שאין הקב"ה עושה נפלאות בכל יום ולפיכך קורא הנסים שעברו כבר, ונמצא שמחרף ומגדף כלפי מעלה" (תלמידי רבינו יונה על הרי"ף, ברכות, פרק ה, דפוס וילנא, דף כג ע"א, ד"ה והאמר מר; וכעין זה בטעמו הראשון של ר' מנחם המאירי, בית הבחירה, שבת שם, ד"ה 'הקורא הלל'). ברי שאין הדברים ניתנים להאמר על אדם האומר 'נשמת' לאחר שניצל מצרה.

ואפילו לשיטתו המחודשת של ר' יהודה ברצלוני, שגם באמירת פיוטי הודאה בכל יום יש משום 'מחרף ומגדף', אין כל איסור באמירת 'נשמת' לאחר הצלה. כי אין דבריו אומרים אלא לאומר את הפיוטים בתוך תפילת החובה, אבל שלא בתוך התפילה - אין באמירתם כל חשש (עי' ספר העתים, סי' קעג, קראקא תרס"ג, עמ' 251-252; וזו דעת ר' יהודה החסיד [ספר חסידים, מהדורת הרב ר' מרגליות, סי' צה; צוטט להלן הערה 46] ור' אברהם ב"ר יצחק אב"ד [תשובות הגאונים החדשות (לעיל הערה 7), סי' לו, עמ' 38-39, ובהערה 45]), והוא הדין גם לענין 'נשמת'. והדברים ברורים.

10 אמנם היו מגדולי ישראל שלא נמנעו כלל מלומר תפילה זו בקביעות, ואפילו לא כהודאה על הצלה מפורענות. ראה בהמשך, ולהלן הערה 72.

11 אינו מונה את תיבות הפסוק הראשון שבמזמור ("מזמור שיר ליום השבת"), שאינו אלא פתיחה. השווה: ספר קושיות (לעיל הערה 8), סי' ער, עמ' רב, הערה 640; תלמידי ר' יהודה החסיד, סודי חומש ושאר, חומש סי' ז, מהדורת, ירושלים תשס"ט, עמ' י, הערה 53; שם, חומש סי' לח, עמ' מד, הערה 315.

12 פירושי סידור התפילה לרוקח (לעיל הערה 7), עמ' תצו.

הפירוש ל'נשמת' נדפס קודם לכן (מאותם כתיבי-יד מהם נדפס לימים 'פירושי סידור התפילה לרוקח') בספרו הקודם של מהדיר זה: הגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, ירושלים תשד"מ (ראה במבואותיו), וההבאה שלפנינו מצויה שם, עמ' קעז [אגב, בהגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, הערה 43, כותב המהדיר: "בסידור הרוקח הארכנו בכל זה, וכאן קיצרנו בכל הענין, שאין כאן מקומם". ולפנינו ב'פירושי סידור התפילה לרוקח', אין בענין כל אריכות דברים מהמהדיר, כי המהדיר נלב"ע באמצע ההדרת הסידור (בעמוד ב'שירת הים') ובנו הרב אלתר יהודה הרשלו השלימו. ראה ב'פתח דבר' לפירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' 9]. הראשון שהביא את הפיסקא המדוברת הוא א"א אורבך (מהדיר), ערוגת הבשם, לר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם, ד (מבוא), ירושלים תשכ"ג, עמ' 103. שם הובאה מכת"ל אוקספורד 1204, שעמד ביסוד שני פרסומי ר"מ הרשלו הנ"ל.

בדברי ה'רוקח'¹³ אי אתה מוצא שמץ ביקורת על מנהג החסידים האומרים 'נשמת' בכל יום, בלי נימוק מיוחד¹⁴. לאור דברי ביקורת חריפים שביטא ה'רוקח' על כמה וכמה פרטים ששינו אחרים בנוסח התפילה, יש להתייחס לשתיקתו כאן כהסכמה של ממש¹⁵. מנהג אמירת 'נשמת' בכל יום הוא בעיניו מנהג טוב¹⁶, ורק משום רצונו לבאר את הזיקה המיוחדת בין התפילה לשבת הוא מציין שאין להתייחס למנהג החסידים לאמרה בכל יום כעיקר התקנה, כי מסדרי התפילה

הדברים מצויים, מלה במלה, גם בפירוש סידור התפילה והמחזור לראב"ן, שהרב א"י הרשור הדפיס בגנוזות, ספר שלישי, 'ירושלים תשנ"א, עמ' צב: ברור שאפילו אם אכן פירוש התפילות הנדפס שם הוא לראב"ן (דבר שהמהדיר עצמו הסתפק בו, ע"י בתחילת מבואו), הפיסקא המדוברת היא מתורתו של ה'רוקח', דבר המקבל חיזוק מכך שסביב הפירוש לראב"ן העתיק הסופר בגליונות כתב-היד מפירושי התפילות ל'רוקח' (ע"י מבוא שם). גם נמצאנו למדים, שלא תמיד "הסופר נזהר שהפירוש [של הראב"ן]... לא יתערב עם פירושים של ה'רוקח'", כטענת המהדיר (במבוא שם).

מפירושי ה'רוקח' לתפילות העתיק ר' נפתלי הירץ טריוויש לסידורו את כל פירושו לתפילה זו, ובתוכה הפיסקא המדוברת: "ואין אומרים 'נשמת' כי אם בשבת וביום טוב שנקרא שבת. ואל תשיבני, שהרי חסידים אומרים אותו בכל יום, מיהו בשבת תקנוהו לומר" (סידור מלאה הארץ דעה [לעיל הע' 7], פירוש 'נשמת', דף [ק] ע"ב).
 13 אכן פיסקא זו מצויה בפירושי סידור התפילה לרוקח (לעיל הערה 7) כחלק מ'סודות התפילה' שלטענת המהדיר (ר"מ הרשור) הוא מיסודו של ר' יהודה החסיד, אך הוכח לאחרונה שאין דבריו מדויקים, ולאמיתו של דבר, גם החלק שנקרא 'סודות התפילה' הוא של ה'רוקח'. ראה: ש' עמנואל, 'הפולמוס של חסיד אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד (לכבוד א"א אורבך), ג (תשס"ה), עמ' 601-604.
 14 כך נראה מרהיטת הלשון. ולא ידעתי מפני מה הוציא הרב א"מ טבוביץ (שבח וישרה, ירושלים תשס"ח, עמ' יד, הערה 29) דברים מפשוטים והחליט שאותם 'חסידים' רק "כאשר היתה סיבה מיוחדת (כגון נס) אמרו 'נשמת' בכל יום מימות השבוע, ולא רק בשבת".

15 ה'רוקח' שזר בפירושי לתפילה הערות פולמוסיות חריפות נגד נוסחאות ומנהגי תפילה שלא תאמו את מסורת חסידי אשכנז. לדוגמא: "כאן נהגו אנשי צרפת לומר 'אשרי תמימי דרך'. וכתב רבנו החסיד זצ"ל, דטעות גדול הוא בימינם ובשאלם... (פירושי סידור התפילה לרוקח [לעיל הערה 7], עמ' קלו); "כל אלו מחוברים יחד בקרסים ובלולאות, ועליהם סודות גדולים ועצומים המחזיקים כמה וכמה קונטרסים. ולכן כל ירא השם יתפלל תמיד, ויאמר בסודם של צרפתים אל תבא נפשי ובקהלם אל תחד כבודי, הבודים מלבם ומוסיפים בתפלתם כמה וכמה תיבות שלא לצורך, וגורמים גלות לרש ולבניהם עד סוף כל הדורות. והמונעים מלהוסיף, עליהם אמר החכם בספר משלי (א לג): 'ישומע לי ישכון בטח', בעולם הזה ובעולם הבא" (שם, עמ' קלז); "..." ורוב צרפתים הלכו בעקבותיו ודרכו שבילותיו ולא נהגו לאומרים. וכתב רבינו החסיד זצ"ל, שאין רוח חכמה נוחה בהם בזה הדבר, כי חסידי ידע וחסירי בינה ברו מלבם וכתבו בשם הגאון... ואוי להם שכתבו שקר על אותו צדיק, כי רב סעדיה גאון אין כל דבר נעלם ממנו ובקי בסודות הרבה מאוד, וחלילה שפה קדוש יאמר דבר כזה... (שם, עמ' רנה); 'ולדברי צרפתים שמוסיפים מדעתם ואומרים 'כן תחנוניו ותלמיניו', גם בזה אין רוח חכמה נוחה בהם, שהרי נעלם מעיניהם וטחו עיניהם מראות מה שכתב רבינו החסיד זצ"ל... (שם, עמ' רעז). וראה גם: אורבך (לעיל הערה 12), עמ' 92-99; עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז' (לעיל הערה 13), ובמיוחד עמ' 592, 609-624.

16 במיוחד לאור התייחסותו האוהדת לעבודת ההודאה והשבח של ה'חסידים': "וחסידך יברוך" (תהלים קמה י), חסידים הפורשים אפילו מן המותר ומחמירים על עצמם, וחושבים רק באהבת יוצרם, הם יברכוך כשזוכרים רוב טובותיך ורחמיך, על כן יתנו לך ברכה הראויה לפי כבודך... וחסידך החושבים ביראתך – יברכוך כל שעה, כי המכיר קצת שבחו לא יהיה לעולם שבע מלברכו ככוונת ליבם בשמחה על כל מעשיו" (פירושי סידור התפילה לרוקח [לעיל הערה 7], עמ' קמח).

“בשבת תיקנוהו לומר”.

הרוקח לא פירש אם נהגו החסידים לומר ‘נשמת’ בכל יום כחלק מהתפילה (קודם ‘שתבח’, כמו בשבת), או שמה נאמרה שלא בשעת התפילה.

בין כך ובין כך, לא זו בלבד שה‘רוקח’ אינו מבקר את מנהג החסידים, הוא אף משבח את רעייתו ‘החסידה מרת דולצא’¹⁷ שקיימה מנהג זה. ואף מכאן אתה למד על יחסו החיובי של ה‘רוקח’ כלפי המנהג. בשיר קינה שחיבר בשנת ד’תתקנ”ז על מותה בידי ‘מסומנים’ (סטודנטים שסימנו על בגדיהם צלב), הוא מתאר את מעשיה הטובים ואת צדקותה, והוא מפייט בין היתר:

משוררת זמירות ותפלה ומדברת תחנונים / ודוי בכל יום לנשמת כל חי וכל מאמינים¹⁸
/ נואמת פטום הקטורת ועשרת הדברים / בכל המדינות לְמַדָּה נשים וּמְנַעֲמַת זְמֵרִים //
סדרי תפילה בבוקר ובערב סודרת / ולבית הכנסת מקדמת ומאחרת¹⁹.

17 התואר ‘חסידה’ נדיר באותה תקופה, והשימוש המועט שנעשה בו היה לתיאור נשים שנהרגו על קדושת השם. אך למרות שאשת ה‘רוקח’ נהרגה בידי נכרים ‘מסומנים’ לא משום כך זכתה לתואר זה, מסתבר שה‘רוקח’ משתמש כלפיה בתואר ‘החסידה’ במשמעותו הקלאסית, דהיינו, אשה שהצטיינה במידותיה ובמעשיה הטובים. ראה על כך: א’ ריינר, ‘אבן שכתוב עליה – תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוורציבורג 1147-1346’, תרביץ, עח (תשס”ט), עמ’ 142-144, ובמיוחד בהערה 110.

18 לכאורה הכוונה לפיוט המתחיל ‘האוחז ביד מידת משפט’ (מחזור לימים הנוראים - ראש השנה, מהדרות ד’ גולדשמידט, ירושלים תשל”ג, עמ’ 225-226), שכל ‘סוגר’ בפיוט זה פותח במלים ‘וכל מאמינים’. ועדיין יש לתמוה מדוע ה‘רוקח’ אינו מכנה אותו בשם ‘האוחז ביד’ כשאר הראשונים. ברורות האחרונים הוא מכונה ‘וכל מאמינים’ משום השיבוש שנוצר בצורת אמירתו, המקדים סוגר לפני דלת (ראה: מהרי”ל - מנהגים, סדר מוסף דראש השנה, סי’ ב, מהדרות ש”י שפיצר, ירושלים תשמ”ט, עמ’ רצה. והשווה: ר’ יודא ליווא קירכום, מנהגות וורמייזא, סדר מוסף של ראש השנה, מהדרות י”מ פלס, ירושלים תשמ”ז, עמ’ קיה; ר’ יוסף יוזפא קושמאן, נוהג כצאן יוסף, עניני ראש השנה, סי’ יג, תל-אביב תשכ”ט, עמ’ רסז; עניני יום הכיפורים, סי’ יט, עמ’ רפו; הרב ד’ יצחקי, ‘ליקוטי הערות בנוסחאות התפלה’, קובץ בית אהרן וישראל, גליון מב [אב-אלול תשנ”ב], ס”ע קג. והשווה: מחזור לימים הנוראים - ראש השנה, הנ”ל, מבוא, עמ’ לו-לז). קשה גם לשער שמדובר בפיוט אחר שהתחיל במלים ‘וכל מאמינים’, כי פיוט כזה אינו ידוע, למרות שהיה בודאי ידוע בדורו. לכך נראה שה‘רוקח’ כתב כך בשל החריזה, אם כי יתכן שאשתו אכן נהגה לומר רק את ‘סוגר’ הפיוט, שאותם בלבד נהג הציבור לומר, באותה תקופה.

19 מ’ מיליש (מהדיר), שירת הרוקח: פיוטי רבי אלעזר מוורמייזא, סי’ 45, ירושלים תשנ”ג, עמ’ 228-229. לתאריך כתיבת הקינה, ראה: שם, עמ’ 226; קמלהאר, רבינו אלעזר מגרמייזא, רישא תר”צ, עמ’ טז הערה ו, עמ’ יז הערה ח, ובכל הנסמך שם; ש’ איידלברג, ר’ יוזפא שְׁמֵש דקהילת וורמייזא, ירושלים תשנ”א, עמ’ 10-11, הערה 4. והשווה גם: עמנואל, ‘הפולמוס של חסידי אשכנז’ (לעיל הערה 13), עמ’ 599-600, ובהערה 35. מיליש השתמש, לרבריו, בשלושה עדי נוסח: כת”י ורשה 32/2 [מתכ”י: F 11602], עמ’ קעו; כת”י אוקספורד 2215 [מתכ”י: F 20498], עמ’ 30; כת”י אוקספורד 2289/4 [מתכ”י: F 20981], עמ’ 25 (עי’ שירת הרוקח, עמ’ 226). הפניית המהדיר ל’כת”י ורשה’ מוטעית. כוונתו לכת”י ניו-יורק, אוסף ליהמן D121, שמלפנים היה כת”י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 32 (קודם לכן: כת”י ברסלאו, ביהמ”ד לרבנים 123; קטלוג מס’ 346). ראה: מנהגות וורמייזא (ראה הערה קודמת), מבוא, עמ’ 45.

קינה זו נרפסה לראשונה (בלי ‘פתיחת’ המחבר המתארת כיצד רצחו ה‘מסומנים’ את אשתו ושתי בנותיו) על ידי רבה של וורמס ר’ יעקב קאפיל במברגר, ‘שומר ציון הנאמן’, חוברת עט (אלטונא, כג בתמוז תר”ט, דף קנח ע”ב), שהעתיקה לפי ערותו מתוך “ספר מנהגים הישן דק”ק וורמייזא”. מאותו מקור הועתקה הקינה

בספרו של ר"ק במברגר, 'אורח צדקה', הנמצא עדיין בכת"י (כת"י ירושלים, בית הספרים הלאומי 3015 Heb.28° [מתכ"י: B481], דף 120 ע"ב-121 ע"א), תחת הכותרת: 'קנינה של בעל ה'רוקח' על אשתו, מרת דולצא, ובתו הגדולה בלט, ובתו חנה, שנהרגו בביתו ע"י רצחנים בתתקנ"ד לפרט, בכ"ב בכסליו. יעויין בספר מנהגים הישן, דף קעה עמוד א"ו.

כמה שנים קודם לכן נדפסה ה'פתיחה' לברכה בידי שלמה בלון, בנין שלמה, הנובר תקצ"א, עמ' 135-134, שהעתיקה אף הוא מ'ספר המנהגים' הנוכח. ממנו לקחה ש' ברנפלד, ספר הדמעות, ג, ברלין תרפ"ו, מלואים, סי' ח, עמ' שכו-שכח. הראשון שהדפיס (מתוך מקורות שבדפוס) את הקנינה עם פתיחתה הוא ר' ישראל קמלהאר, רבינו אלעזר מגרמיזא, רישא תר"צ, עמ' טז-כ [אולם טעה בכתבו (עמ' יז הערה ז): "כפי העתקה מכ"י שהועתק ממנו בוורמיישא, ונדפס בספר 'בנין שלמה', מר' שלמה בלאגג, הנובר 1831" (וממנו העתיק א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 410 הערה *42, בלא בדיקה!). לא רק שטעה בשמו של מחבר 'בנין שלמה' ובהגדרת כתב-היד, אלא, שכאמור, בספר 'בנין שלמה' נדפסה רק ה'פתיחה'. כנראה שר"י קמלהאר העתיק את הקנינה מ'שומר ציון הנאמן' ואת ה'פתיחה' מספר 'בנין שלמה', ובטעות ייחס את שתיהן למקור האחרון]. את ה'פתיחה' וחלק מהקנינה העתיק ד' אסף מספרו של ר"י קמלהאר בחיבורו מקורות לתולדות החינוך בישראל, ד, תל-אביב תש"ח, עמ' ג-ד, אך לא ידע שכבר שנתיים קודם לכן, בשנת תש"ו, הדפיס א"מ הברמן בירושלים את ספרו גזירות אשכנז וצרפת ("דברי זכרונות מבני הדורות שבתקופת מסעי הצלב ומבחר פיוטיהם"), וכלל בו (עמ' קסא-קסז) את זכרונותיו של ה'רוקח' על הגזרות, ביניהם ה'פתיחה' והקנינה, על-פי כת"י אוקספורד 2215 וספרו של ר"י קמלהאר. הרב ק' כהנא, חקר ועיון, ג, ירושלים תשמ"ו, עמ' רל-רלא, העתיק את הקנינה מספרו של א"מ הברמן. לעומת זאת, י' דודון (אוצר השירה והפיוט, א [8463], ניו-יורק תרפ"ה, עמ' 383 טו"א), הכיר רק את הפרסום ב'שומר ציון הנאמן', וציין אליו בלבד.

כת"י אוקספורד 2289 הנ"ל היה בתחילה בגני ר' דוד אופנהיים (מס' ישן: 572; מס' חדש: 757), וממנו הדפיס אליעזר לאנדסהוט חלק קטן מהקנינה (ובכללן גם השורות שצוטטו כאן). ובשעת ההדפסה לא ידע שכבר נדפסה בשלמותה שמונה שנים קודם לכן ע"י ר"ק במברגר מכתב-יד אחר. ראה בספרו עמודי העבודה, א, ברלין תרי"ז, עמ' 25 ('ידידי החכם שטיינשניידער העתיק לו באקספארד, מכתב יד אופן[נ]היים הנוכח, שבח שכתב ר' אלעזר מוירמייזא על אשתו... ויש בו זה הלשון").

חכמים נוספים הכירו את הקנינה ואת פתיחתה ושאו מהן פרטים היסטוריים. את 'ספר מנהגים הישן דק"ק ווירמיישא' הכיר צבי הירש עדלמאן (ראה: צ"ה עדלמאן [מהדיר], כפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי, 'זכרון שם' [רשימת האישים שנוכרו ב'כפתור ופרח'], ברלין תרי"א, עמ' xxix, ערך 'רבינו אלעזר מגרמיזא'), ואת כת"י ר"ד אופנהיים הכיר ר' חיים מיכל ואף היה ברשותו העתק נוסף "מכתב יד מו"ה יעקב גוינציבורק, רבו של הרב בעל 'תוספות יום טוב', אשר העתיקו מכתב יד הרב בעצמו" (ראה: ח' מיכל, אור החיים, מס' 487 [ערך 'רבינו אלעזר מגרמיזא'], פפד"מ תרנ"א, ר"ע 231), והוא כת"י אוקספורד 2215 הנ"ל (ע"י א"מ הברמן, שם, עמ' רסב, הערה לעמ' קסד, שו" 1).

כל אלה שהזכירו את 'ספר מנהגים הישן דק"ק ווירמיישא' ראוהו בכתב-יד. לאחרונה נדפס מכת"י ליהמן הנ"ל [הוא כת"י ורשה 32!], בשם 'מנהגות וורמייזא' לר' יודא ליווא קירכום, בידי הרב י"מ פלס, ירושלים תשמ"ז. הקנינה עם פתיחתה נדפסו בעמ' שא/ג-ד, ותחילתה: "מעשה של רוקח זצ"ל. זה לשון רוקח, והעתקתי מכתבית יד". והוא, כנראה, מקורו של ר' יוזפא שמש, המוסר בספרו 'מעשה נסים' (סימן ו) בלשונו את המאורעות שנרשמו ב'פתיחה' (במהדורה העברית של ש' איידלברג, ר' יוזפא שמש דקהילת וורמיישא, חלק שני [ספר 'מעשה נסים'], ירושלים תשנ"א, עמ' 10).

סיכום הדברים: למרות הרושם שקינה זו מצויה בכתבי-יד רבים, אין כאן אלא שלושה שהחליפו בעלים: א. מנהגות וורמייזא [=כת"י ברסלאו 123, כת"י ורשה 32, כת"י ליהמן D121]; ב. כת"י ר"ד אופנהיים [=כת"י אוקספורד 2289]; ג. כת"י ר"ח מיכל [=כת"י אוקספורד 2215]. ומהם הועתקה הקנינה למקורות שבדפוס. מכת"י א הועתק ב'שומר ציון הנאמן', 'אורח צדקה', 'רבינו אלעזר מגרמיזא', 'מקורות לתולדות החינוך בישראל', 'גזרות אשכנז וצרפת', 'חקר ועיון'. מכת"י ב הועתק ב'עמודי העבודה'. מכת"י ג הועתק

השורה 'וידוי בכל יום לנשמת כל חי וכל מאמינים' אינה מובנת. קשה לבאר כוונתו, שאשתו היתה אומרת 'וידוי בכל יום' להקב"ה שהוא 'נשמת כל חי' וכל היהודים מאמינים בו, שכן לא מצאנו שהקב"ה יכונה 'נשמת כל חי'²⁰. ועוד, מדוע יציין ה'רוקח' את העובדה שתפילותיה נאמרו להקב"ה, קודם שיסיים את רשימת האמירות?²¹

קשיים אלו הביאוני להתחקות אחר נוסח הקינה בכתבי-היד²². נוכחתי לראות, שהמהדיר עשה מלאכתו רמיה ולא ציין את חילופי הנוסחאות הקיימים ביניהם. בשניים מכתבי-היד (מנהגות וורמייזא וכת"י מיכל) נאמר: "לנשמת כל חי", אך בכתב-היד השלישי (כת"י אופנהיים) נכתב בבידור: "ונשמת כל חי"²³. ועל אף שבדרך כלל יש לנטות אחר רוב נוסחאות, במקרה זה אני נוטה להעדיף את נוסח המיעוט – בגלל התאמתו. נמצא אפוא שבשורה זו מונה ומפרט ה'רוקח' את פרקי התפילות שנהגה אשתו לומר. ולעדו, היא נהגה לכלול בתפילתה שבכל יום: 'וידוי', 'נשמת כל חי', ואת הפיוט 'וכל מאמינים'. הרי לפנינו מקור נוסף המתעד את אמירת 'נשמת כל חי' במנהג ה'חסידים' וה'חסידות'!

כדאיתנן להכא נוכל לפתור את שאלת מיקום אמירת 'נשמת' בכל יום למנהג ה'חסידים'. בפיוט מונה ה'רוקח' את פרקי התפילה שכללה רעייתו בתפילתה בכל יום:²⁴ "משוררת זמירות ותפלה, ומדברת תחנונים / ודוי בכל יום, ונשמת כל חי, וכל מאמינים / נואמת פטום הקטורת ועשרת הדברים". בשורה הראשונה ובתחילת השורה השנייה נזכרים חלקים מתוך תפילת החובה, זו שנתקבלה כחלק מסדר התפילה שבכל יום; פסוקי דמזמרה ('זמירות'), תפילת העמידה ('תפלה ומדברת תחנונים'²⁵), וידוי²⁶. ומכאן ואילך נמנו שאר פרקי תפילה שאינם

- ב'גזרות אשכנז וצרפת'. ובכל כתבי-היד השתמש י' מיזליש, כאמור בראש ההערה.
- 20 אכן מצאנו שהקב"ה מכונה 'נשמה לנשמות', אך לדעתי הוא רחוק מהכינוי 'נשמת כל חי', מה עוד שהכינוי 'נשמה לנשמות' אינו מצוי בכתבי חסידי אשכנז אלא בספרי קבלה ספרדיים המאוחרים מזמנו של ה'רוקח'.
- 21 מתאים יותר לכתוב זאת לאחר השורה הבאה ("נואמת פטום הקטורת ועשרת הדברים"), דבר שלא היה מפריע לחריזה. על קושי זה לא עמדו מבארי הקינה. ראה: מיזליש (לעיל תחילת הערה 19), שם; הברמן (לעיל הערה 19), עמ' קסה, ועמ' רסא.
- 22 ידוי מדב"ש צ'צ'יק בדק בעבורי את שני כתבי-היד מאוקספורד. בנוגע לנוסח כתב"י השלישי (מנהגות וורמייזא) סמכתי על חזקת הנאמנות והדייקנות של מהדירו הרב י"מ פלס.
- 23 היחיד שהשתמש בכת"י זה (פרט למהדיר י' מיזליש) הוא הביבליוגרף הנודע משה שטיינשניידר, והוא אכן העתיקו כראוי: "וידוי בכל יום, ונשמת כל חי וכל מאמינים". הובא אצל א' לאנדסהוט (לעיל הערה 19).
- 24 המלים 'וידוי בכל יום' מציינות לכאורה שכל האמירות המנויות כאן נאמרו מדי יום. כי לא מסתבר שה'רוקח' הסמיך פרקי תפילה שנאמרו בכל יום לתפילות שנאמרו רק לפרקים.
- 25 'תחנונים' הם כנראה הבקשות הנהוגות לבוא בסוף תפילת העמידה, כנהוג היום לומר תפילת 'אלהי, נצור לשוני מרע'. וראה ברכות לא ע"א: "אף-על-פי שאמרו שואל אדם צרכיו בשומע תפלה, אם בא לומר אחר תפלתו, אפילו כסדר של יום הכפורים - אומר".
- 26 בזמן ה'רוקח' נחשב 'וידוי' כחלק מהתפילה שחובה לכל אדם לאמרה. ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 58-62. אמנם אין הדבר מוחלט. נראה כי באיטליה סביבות שנת ל"ה, דור לאחר ה'רוקח', עדיין לא נחשב ה'וידוי' כחלק מתפילת החובה, כפי שמשמע מדברי מחבר ספר מנהג טוב, סי' יט, מהדורת מ"צ ווייס, בודפסט תרפ"ט, עמ' 226: "מנהג טוב, אחר סיום ברכת 'עושה

חובה, אלא שחסידיים ואנשי מעשה נהגו סלסול בעצמם והיו כוללים אותם בתפילתם שבכל יום, והם ארבעה: 'נשמת כל חי', פיוט 'וכל מאמינים', 'פטום הקטורת' ו'עשרת הדברות'. במנהג אשכנז וצרפת, עד לאמצע תקופת הראשונים, הסתיימה תפילת השחר בבית הכנסת ב'קדושה דסידרא', ולאחריה לא אמרו ולא כלום, לא 'עלינו לשבח', לא 'שיר של יום', לא 'אין כאלהינו' ולא 'פטום הקטורת' על צרור הפסוקים שנשפחו אליו. אולם חסידיים ואנשי מעשה נהגו להוסיף ולומר אחרי תפילת החובה 'סדר מעמדות'²⁷, היינו פרקי מקרא, משנה ותלמוד הנוגעים לעבודת הקרבנות, לזכר תקנת ה'מעמדות' שנהגה בזמן שהבית עמד על מכונו והיתה חלק מעבודת הקרבנות²⁸. ואף הוסיפו וכללו ב'סדר מעמדות' כמה קטעים שמקורם בספרות ההיכלות, כמו: 'האדרת והאמונה'²⁹, 'אין כאלהינו' ו'עלינו לשבח'³⁰. כך היה מנהגם מדי יום

השלום' בחול, להתוודות איש איש על חטאו, ויאמר: 'אבל אנחנו חטאנו ויודי, ואחר כך יאמר 'אלהי עד שלא נוצרתי ו'אלהי נצור לשוני מרע', ופוסע שלוש פסיעות. וכן מצאתי כתוב בשם רבינו משולם, שדרש, שלוש פעמים חייב אדם לומר ויודי בכל יום. ואני למען [ש]לא ישכחוה בני אדם, נתתי אל ספרי לומר אחר שלוש תפילות". ושם, במפתח הסימנים, עמ' 221: "והנה לך קצת סמנים ממיני הפרישות... להתוודות אחר 'עושה שלום', איש על חטאיו". משמע, בזמנו ובמקומו של המחבר עדיין לא נתקבל היודי כחלק מתפילת החובה, אלמלא כן לא היה חושש ש'ישכחוה בני אדם' וגם לא היה מגדירו כ'מיני הפרישות' וכ'מנהג טוב', היינו הנהגה לא חיובית כמרביתם של המנהגים הטובים שבחיבור זה. לזמן חיבור ספר 'מנהג טוב', ראה: "מ'תא-שמע', לתולדות היהודים בפולין במאות ה'ב-ה'י"ג', כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 248. אמנם יתכן, שב'יודי בכל יום' נתכוון ה'רוקח' לנוסח ויודי מיוחד, ארוך ומפורט יותר, שנתכנה 'יודי יחיד' ולא היה חלק מתפילת החובה אלא נכלל ב'סדר מעמדות' (ראה: אורבך [להלן הערה 34], עמ' 282 הערה 54). ואין הדבר רחוק מן הסברא, שכן 'יודי יחיד' אלו היו מוכרים ל'רוקח' והוא עצמו חיבר אחד מהם. ראה: א"מ הברמן, 'שתי תפילות ליחידים ופיוטים הקשורים בה', קבץ על יד, סדרה חדשה, ח (יח), ירושלים תשל"ז, עמ' 238, 251-252. להשערה זו, ש'יודי בכל יום' הוא 'יודי יחיד', אין נפקא-מיניה לגוף הענין, אלא שמכוחה יש להציב את הגבול לפרקי התפילה שנכללו ב'סדר מעמדות' של אשת ה'רוקח' בתיבות 'יודי בכל יום', ולא בתיבות 'נשמת כל חי' כמוצע בפנים המאמר.

יש להעיר, שכפי ש'סדר מעמדות' שנתקן כתוספת על התפילה לאחר סיומה יוחס לר' אליהו הזקן (עי' להלן, הערה 31 והערה 44), כך יש מייחסים לו סדר דומה שנתקן להיאמר קודם לה. ראה ספר מנהג טוב (לעיל הערה 26), סי' א, עמ' 223-224: "מנהג טוב לשחר בבקר טרם יום ולומר תחנונים וסליחות וייחודים ושיר המעלות... ובהאיר היום יאמר 'ברוך המעלה עמוד השחר', ו'אעירה שחר'. ואחר כך ילך לבית הכנסת וישתחוה לפני בוראו מלכו, שידרכנו בדרך ישרה לפניו ויצליח לטובה את דרכו. וכפי מנהג זה, בדומה לזה הנהיג רבי' אליהו הזקן בעצמו, כאשר מצאתי בספר אחד שלר' פלוני הצרפתי". והשווה ל'סדר' מראשית המאה ה'י"ג שנתגלה בגניזה הקהירית, בו נכללו כמה מפרקי התפילה שב'סדר מעמדות' האשכנזי-צרפתי (עי' להלן בגוף המאמר), ונהגו לאומרו קודם תפילת השחר; לפני ברכות השחר או קודם ברכת 'שתבח'. על 'סדר' מחודש זה, ראה: א' ארליך, 'קריאת פסקאות מעשה בראשית ומזמורי שיר של יום בסידור הקדום על-פי ממצאים חדשים מן הגניזה הקהירית', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 189-202.

27 למרות שבמקורות הקדומים נתנה סדר זה 'סדר (ה)מערכה' (ראה, לדוגמא: אורבך [להלן, הערה 34], עמ' 280, עמ' 281, עמ' 283), הערפתי את הכינוי המאוחר 'סדר מעמדות' היותר שגור, והשווה: מיניץ-מנור [להלן, שם], עמ' 293, הערה 1.

28 ראה: אורבך [להלן, הערה 34], עמ' 278-279.

29 ראה: מיניץ-מנור [להלן, הערה 34], עמ' 299; ובטעות נשמט פרט זה מרשימתו הסינופטית, שם, עמ' 305,

ביומו³¹. אחרי דורו של ה'רוקח'³² החלו קטעים נבחרים מ'סדר מעמדות' לחדור אל תוך מסגרת

השורה הראשונה שבטבלה.

30 הפייט 'האדרת והאמונה' מצוי אף היום בנוסחים הנדפסים של 'פרקי היכלות', פרק כח (רש"א וורטהיימר, בתי מדרשות, א, ירושלים תש"י, עמ' קי-קי"א), ומשם חדר לסידור התפילה. ולכך שתפילת 'עלינו לשבח' מקורה בספרות ההיכלות, ראה: א' אלטמן, 'שירי קדושה בספרות ההיכלות הקדומה', בתוך ספרו, פנים של יהדות, תל-אביב 1983, עמ' 54; י"י יובל, 'השפה והסמלים של הכרוניקות העבריות בימי מסעי הצלב', בתוך: יו"ט עסיס ואחרים (עורכים), יהודים מול הצלב – גזרות תתנ"ז בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ירושלים תשס"א, עמ' 112, הערה 46, ובספרות הנסמנת שם.

31 כך פשוט מכל המקורות שהובאו במאמריהם של אורבך ותא-שמע (ע"י להלן הערה 34), והדבר גם צויין במפורש בכמה מנוסחי 'סדר מעמדות' שהגיעו לידינו. בפתחה ל'סדר המערכה' שבכת"י המבורג 92 נאמר: "זה 'סדר המערכה' של רבנו אליהו הזקן... והאומרו בכל יום כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, ואשריו בזה ולבא" (אורבך, שם, עמ' 283). ובחתימת הסדר נאמר: "נשלמה 'סדר מערכה' של רבנו אליהו הזקן בר' מנחם ממדינת מנש, וההוגה בה בכל יום משכורתו שלמה מעם ה' אלהי ישראל" (אורבך, שם). גם בראש 'סדר המערכה' שבכת"י המבורג 182 כתוב: "...והאומרו בכל יום, כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן...". ובסופו: "...וההוגה בה בכל יום, משכורתו שלמה מעם יי' אלהי ישראל" (מינץ-מנור [להלן הערה 34], ר"ע 299). וכך גם מפורש במקור מאוחר (יחסית), משנת ה'ש"ז, ראה: אורבך, שם, עמ' 289, הערה 77.

32 דברי הבאים מתארים בעיקר את המנהג באשכנז.

אולם תא-שמע (להלן, הערה 34, עמ' 153) סובר, שהתהליך החל "לקראת סוף המאה השנים-עשרה". היינו, סביבות השנים ד'תתק"נ-תתק"ס, בזמנו של ה'רוקח'. אך נראה שיש לאחרו בדור או שניים, כי ברור שבדורו של ה'רוקח' עדיין לא התחיל תהליך זה. תפילת 'עלינו לשבח' (יחד עם 'על כן נקודה') אכן כבר נאמרה בדורו של ה'רוקח', אלא שזו לא נחשבה כתפילת חובה ולא נאמרה אלא בפי כל יחיד ויחיד שחפץ בכך. הדבר מפורש בספר הרוקח, סו"ס שכר, המסדר את סיומה של תפילת שחרית לחול: "'יענך', יובא לציון', ואחר גומרין 'קדיש'. וקורין 'עלינו לשבח' עד 'תמלוך בכבוד' כל יחיד ויחיד. וכשגומר כל מה שחפץ לקרות, אומר 'כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם ה' אלהינו לעולם ועד'. וכשיצוא, ילך בנחת... וכשיצוא, משתחוה לשכינה ויוצא". זו הסיבה שאין ה'רוקח' מפרש את 'עלינו לשבח' בסוף תפילת שחרית לחול (ע"י בהמשך ההערה) אלא רק בפירושו לברכת 'מלכיות' דראש השנה (ע"י פירושי סידור התפילה לרוקח [לעיל, הערה 7], עמ' תרנו-תרנט), ששם מקומה הטבעי והמקורי, כידוע, וכך גם נהג תלמידו (ראה: ר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם, ערוגת הבשם, ג, סי' ט-יא, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, עמ' 468-471).

לאור זאת נמצא, שאזכוריו האחרים לאמירת תפילה זו לא נאמרו בלשון חובה אלא יותר כמנהג העם שעדיין לא נתפשט ונקבע. ראה פירושי סידור התפילה לרוקח, ר"ע תלה: "[נאחרי 'קדושה דסדרא'], אומר 'יתגדל', ו'אין כאלהינו', ו'עלינו לשבח' עד 'תמלוך בכבוד'; ספר השם [בתוך: א' אייזנבך (מהדיר), ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, א, ירושלים תשס"ד], עמ' קצה טו"ב: "...אחר התפלה צריך לומר 'עלינו לשבח'". ועל אמירתה בסיום תפילת המוסף של שבת, ראה: פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תקפ. והשווה גם: תא-שמע (לעיל, הערה 34), עמ' 140. הוכחתו מדברי ר' יהודה החסיד (רבו של ה'רוקח'), אין בה ממש. ואין כאן מקומו.

אבל את תפילות 'אין כאלהינו' ו'פיתום הקטורת' ודאי לא אמרו בסיום תפילת שחרית לחול בזמנו של ה'רוקח'. הדבר מוכח מפירושו לתפילה, בה אינו מפרש לא את 'עלינו לשבח', לא את 'שיר של יום', לא את 'אין כאלהינו' ולא את 'פיתום הקטורת'. הוא מסיים לפרש את 'קדושה דסדרא' (פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תכז-תלו), עובר לביאור ה'קדיש' (שם, עמ' תלו-תמב), ולאחריו מבאר את תפילת ערבית (שם, עמ' תמב ואילך). את תפילת המנחה לא הוצרך לבאר, כי כל חלקיה - למנהג אשכנז בזמנו - נכללו בתפילת שחרית. אמנם בזמנו של ה'רוקח' נהגו לכלול 'אין כאלהינו' ו'פיתום הקטורת' בתפילת הציבור לשבתות ולמועדים, בסיום תפילת מוסף, אך אין בכך דבר לדיונינו בתפילת ימות החול.

תפילת החובה של ימות החול³³, מקצתם לפני קצתם אחריה, ובמקביל הושמטו פסקאות אלו ממקורם ב'סדר מעמדות'. וכך נכנסו לסוף תפילת החול ארבעת פרקי התפילה הנזכרים³⁴. בשל מעמדן של ה'מעמדות', שנחשבו תפילת יחידים שאינה חובה, לא היה להן נוסח אחיד ומחייב אלא התקיים ריבוי נוסחאות, לא ראי זו כראי זו³⁵. הצד השווה שבין כל הנוסחאות היו

על העובדה ש'אין כאלהינו' ו'פיטום הקטורת' נאמרה רק בתפילת שבתות ומועדים, מעיד ספרו ההלכתי, 'ספר הרוקח', בו צוינה אמירתן רק בימים מסוימים אלו. ראה: ספר הרוקח, סו"ס נג, סי' שסב ד"ה 'ענייני קדיש' (שבת); סי' רד (ראש השנה; ללא 'אין כאלהינו'); ר"ס רכג (סוכות). ואף בפירושו לתפילות הוא מבאר פסקאות אלו רק בסיום תפילת מוסף לשבת (עי' פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תקעג-תקפ; בתפילת המועדים לא הוצרך לבארן, כי סמך על ביאורו שבתפילת השבת, כדרכו בכל הפירושו). וברור שכל הערותיו השונות בענין ה'קדיש' שנאמר לאחר 'פיטום הקטורת' (עי' פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תלו, עמ' תצו, ר"ע תקנה, ר"ע תקפג; אור זרוע, ח"ב, הלכות מוצאי שבת, סי' פט, אות ז, בשם רבו ה'רוקח') מתייחסות לאמירתה בזמנים אלו.

ומה לנו להאריך אחרי שה'רוקח' כותב במפורש שאומרים 'אין כאלהינו' רק בשבת ויו"ט, ואף נותן טעם לדבר: 'לפי שאין מברכין כל כך ברכות בשבת כמו בחול, שהרי אין מתפללין י"ח ברכות, לכך תיקנו לומר 'אמן' [= 'אין כאלהינו', 'מי כאלהינו', 'נודה לאלהינו'] ברוך' אתה הוא'. ואע"פ שבכל יום צריך לאומר... מיהו דגילין לאומר בכל שבת ויום טוב' (פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תקעג-תקעד). ומדבריו שם (עמ' תקעג, ליד הערה 2) משמע, ש'אין כאלהינו' שייך ל'פיטום הקטורת', וביום שאומרים זה יש לומר זה. וראה עוד: פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תקעג, הערה 1 והערה 3; ספר קושיות (לעיל, הערה 8), סי' קיב, עמ' פט, ובכל הנסמן בהערות שם; 'דודוון, אוצר השירה והפיטו, א (א 3020), ניו-יורק תרפ"ה, עמ' 142. נמצא, אפוא, שהכתוב בפירושי סידור התפילה לרוקח, ר"ע תלה, שלאחר 'קדושה דסדרא' שבימות החול 'אומר 'תגדל', ו'אין כאלהינו', ו'עלינו לשבח' עד 'תמלך בכבוד', הוא טעות סופר או הוספה מאוחרת. על ההוספות המאוחרות הרבות שנכנסו לפירושי סידור התפילה לרוקח, ראה: ש' עמנואל, 'חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא', תעודה, טז-ז (תשס"א), עמ' 252, הערה 180; הנ"ל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז' (לעיל, הערה 13), עמ' 593, עמ' 602.

33 אמנם לתפילות השבת והמועד נכנסו חלק מקטעים אלו כבר בדורו של ה'רוקח', ראה הערה הקודמת. כנראה שתחילה חדרו הפסקאות מ'סדר מעמדות' אל תפילת החובה של שבת ומועד, ולאחר מכן המשיכו וחדרו אף לתפילת ימות החול, ויתכן שסייעה לכך המלצת בעל הפירוש המיוחס לראב"ן, עי' להלן ליד הערות 75-76. תופעת חדירת מנהגי השבת ומועד לימות החול מוכרת ממקרים נוספים. אנו יודעים, למשל, שתפילת 'ברוך שמי' הונהגה תחילה להיאמר בשבת בלבד, ולאחר מכן הורחב המנהג לאומרה אף בימות החול. ראה: הרב ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, א, בני-ברק תשנ"ה, עמ' 177-180.

34 לענין 'סדר מעמדות' כולו ותהליך סיפוח פרקי התפילות לתוך תפילת החובה, ראה: י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה – פרקים באופייה ובתולדותיה, פרק י, ירושלים תשס"ג, עמ' 139-153. חלק גדול מסיכום המנהג וניתוח התהליך של תא-שמע מבוסס על הממצאים שהובאו במאמר החלוצי בנושא שכתב א"א אורבך, 'משמרות ומעמדות', בתוך: הנ"ל, מעולמם של חכמים – קובץ מחקרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 278-292. אמנם תא-שמע השתמש בכתב-יד צרפתיים, ומאמרו משקף את מנהג צרפת בלבד בעוד שאנו נזקקים לידיעת מנהג אשכנז, מקומו של ה'רוקח'. חָסָר זה מתמלא במאמרו של א' מינץ-מנור, 'מסדר המערכה לסדר מעמדות – חלגוליו של מנהג ליטורגי בימי הביניים', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 293-310, המנתח את מנהג 'סדר מעמדות' לפי כתב-יד אשכנזיים, ואף צירף רשימה סינופטית לפרקי התפילה שכלל המנהג בכל ארצות קיומו (עמ' 303-310). נוסח מאוחר של 'סדר מעמדות' שאינו משקף את נוסחו הקדום, נדפס בידי א"מ הברמן, שירי היחוד והכבוד, ירושלים תש"ח, עמ' פט-צו ('סדר אליהו ז"ל").

35 כך עולה משלושת המאמרים שעסקו בענין, עי' הערה הקודמת. ראה, לדוגמא, מינץ-מנור (לעיל שם), עמ'

פסוקי המקרא והמשנה והתלמוד העוסקים בענייני הקרבנות ועבודת בית המקדש: פרשת בריאת העולם, פרקי מקרא אחרים וכמה מזמורי תהלים³⁶. על החלק העיקרי הזה נוספו בכל נוסח ונוסח עניינים שונים ומגוונים: ברייתא ד'פטום הקטורת'³⁷, קטעי שמירה³⁸, בקשות פרטיות³⁹, השבעות⁴⁰, וכן פרשיות מיוחדות, כמו: פרשת עשרת הדברות⁴¹, פרשת המן⁴² ופרשת

300-301: "עיון מעמיק ב'סדר המערכה' מגלה, כי מספרם של כתבי היד המביאים שני 'סדרי מערכה' זהים, הוא קטן... נראה, שקביעת התוכן המיוחד לכל 'מערכת' ו'מערכת' היתה חופשית למדי. כך מצא לנוכח מעתיק כתב-יד של סידור בנוסח גרמניה מהמאה החמש-עשרה לציין בראש 'סדר המערכה': 'הא לך סדר המערכה מרבי אליהו, ובסופו: 'זמא שרוצה להוסיף, יוסיף'."

36 כך ברובם המכריע של נוסחי 'סדר המעמדות'. יוצאים מן הכלל נוסחים בודדים ומאוחרים שהשמיטו את פרקי הקרבנות. ראה: מינץ-מנור (לעיל הערה 34), עמ' 301. וכמוכן שאין בכח המיעוט המאוחר ללמד על הכלל.

37 ראה: מינץ-מנור (לעיל הערה 34), ס"ע 298. תא-שמע שבדק רק כתבי-יד צרפתיים, לא מצא ש'פטום הקטורת' נכלל ב'מעמדות' פרט למקור מאוחר יחסית (משנת ה'ש"ה; ראה: אורבך, שם, עמ' 289, ובהערה 76). אך לנוכח התוזה המסתברת שפיתח תא-שמע (שם, עמ' 147-148), בהכרח יש לכלול את 'פטום הקטורת' גם ב'סדר המעמדות' הצרפתי, למרות שעדיין אין בידינו עדות לדבר.

38 כמו שבעים פסוקים שלאחריהם נרשם: 'אלו הפסוקים טוב לומר אחר שבעים פסוקים להציל מכלי זיין; אחד-עשרה פסוקים הפותחים ומסיימים באות נ; פסוקים הנאמרים ישר והופך; הקטע בשמות יד יט-כא ממנו יוצא שם ע"ב. ראה: תא-שמע (לעיל הערה 34), עמ' 145.

39 כמו בקשה להצלה מיצר הרע (אורבך [לעיל הערה 34], עמ' 282) ותפילה לפרנסה טובה (שם, עמ' 284). ובאחד מהנוסחים המאוחרים של 'סדר המעמדות', חלקן של התפילות הפרטיות גדול יותר, ולכל יום הוקדשה תפילה שונה. ראה: הברמן (לעיל שם), שם.

דרך אגב, בתפילות שיוחדו ליום שני וליום שבת מבקשים על הצלה מדין גיהנום. בתפילה ליום שני: "...שתצילני... מכל דיני גהינם, ואל תעזבני לראות פני גיהנם, ובעת צאת נשמתי ממני לא תמסרני ביד מלאכים אכזרים, כי אם בידי מלאכי רחמים" (הברמן, שם, עמ' צ). ובתפילה לשבת: "ובעת צאת נשמתי ממני, תצור אותה בצרור החיים, ותהיה מנוחה כבוד" (שם, עמ' צו). והדברים תואמים את עדותו של ר' יצחק דמן עכו, מאירת עינים, פרשת ויקרא, 'ירושלים תשנ"ג, עמ' קפא רטו"ב: "כאשר נפרדת הנשמה מן הגוף השפל ושבה ליסודה, מתחילה נאחזת בקרני המזבח, ומשם מתעלה כפי פעולתה. וזהו תפילת החסידים המתפללים שיצילם מדין שמים, שלא ישרף בלהב המזבח העליון". מרהיט דבריו נראה, שכיוון לתפילה פרטית שאמרה חסידי ימי, כדוגמת התפילות ב'סדר מעמדות' הנזכר.

40 עי' תא-שמע (לעיל הערה 34), עמ' 145-146. וראה עתה: מ' אידל, 'בין אשכנז לקסטיליה במאה השלוש עשרה – השבעות, רשימות ושערי דרשות בחוגו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 526, ליד הערה 437.

41 הכללת 'עשרת הדברות' ב'מעמדות' תועדה כבר במקור הקדום ביותר של המנהג – סידור נוסח צרפת שנכתב לכל-המאוחר בשנת ד'תתקנ"ו. ראה: י"מ תא-שמע (לעיל הערה 34), עמ' 146. לתארוך הסידור ראה שם, ס"ע 144. פרשת 'עשרת הדברות' מצויה גם בנוסחים נוספים של 'סדר מעמדות' (ראה: אורבך [לעיל שם], עמ' 280, עמ' 283, ס"ע 284; ארחות חיים [צוטט להלן הערה 47]), ובמיוחד באלו שבמנהג האשכנזי! ראה ברשימתו היסנופטית של מינץ-מנור (לעיל שם), עמ' 303-310, ובמיוחד עמ' 305-306.

על אמירת 'עשרת הדברות', כמנהג יחידים, ראה גם: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, פרק חמישי, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 259-274. הוא מוכיח ממקורות שבגניזה הקהירית, שכן היה מנהג הקהילות שאימצו את המנהג הארצישראלי הקדום. יתכן אפוא, שהמנהג הארצישראלי הקדום השפיע באופן כלשהו על הכללת 'עשרת הדברות' ב'סדר המעמדות', במיוחד לנוכח ההשפעה הגדולה שהיתה למנהג הארצישראלי הקדום על מנהג אשכנז, כידוע (ראה לדוגמא: י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון,

בלק⁴³. אולם, רק המנהג האשכנזי התייחד בהוספת פיוט 'האוחז ביד מידת משפט', כפי שנמסר בכתב-יד אשכנזי בן זמנו של ה'רוקח'⁴⁴ מעתה, כיוון ש'האוחז ביד', 'פטום הקטורת' ו'עשרת הדברות' שהיו חלק מן המעמדות' לפי הנוסח האשכנזי⁴⁵ מצויים גם בתפילת אשת ה'רוקח', מסתבר שאף תפילת 'נשמת כל חי' שנרשמה בסמוך לאותן התפילות ואינה חלק מתפילת החובה, אף היא היתה חלק מ'סדר המעמדות' שנהגה 'החסידה מרת דולצא'. ומאחר שלא מסתבר שהוסיפה את 'נשמת כל חי' ל'מעמדות' מתוך הכרעה אישית, נראה שזה היה מנהגם של החסידים בתקופתה, לכלול את 'נשמת כל חי' ב'סדר מעמדות'. ולכך מתכוון ה'רוקח' בהזכירו את ה'חסידים' האומרים 'נשמת כל חי' בכל יום, דהיינו שנהגו לאמרה בתוך 'סדר המעמדות'⁴⁶!

מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשנ"ט, לפי המפתח, עמ' 355, ערך: 'ארץ ישראל, השפעתה על מנהג אשכנז').

42 ראה: מינץ-מנור (לעיל הערה 34), ס"ע 298; ארחות חיים (צוטט להלן הערה 47), ועוד.

43 תא-שמע (לעיל שם), עמ' 146-148, ועוד.

44 ראה: מינץ-מנור (לעיל הערה 34), עמ' 299. על תיארוך כתיב, ראה שם, ס"ע 298.

במקורות נוספים נזכרו פיוטים שונים שנכללו ב'מעמדות', אך לא מצאנו את 'האוחז ביד מידת משפט' ביניהם: פיוטים מר' אליהו הזקן ממאנש, מעצב סדר ה'מעמדות' (ראה: אורבך [לעיל הערה 34], עמ' 282; לתולדות ר' אליהו הזקן, ראה: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 81-107); שירי ייחוד שונים (אורבך, שם, עמ' 282, ס"ע 283, עמ' 284; מינץ-מנור, שם, עמ' 299 הערה 36; והשווה: י' ודלוב, 'תפילה לרוד – קובץ תפילות מירושלים, קושטא רצ"ה או רצ"ח', קרית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 931-930); שיר הכבוד (אורבך, שם, עמ' 283; מינץ-מנור, שם); פיוטים מסדר העבודה ליום הכפורים (אורבך, שם, עמ' 280, עמ' 285); ו'כתר מלכות' לר' שלמה אבן-גבירול (מינץ-מנור, שם).

לאחר שאנו יודעים שב'סדר מעמדות' נהגו לכלול גם את הפיוט 'האוחז ביד מידת משפט', יש לציין פרט מעניין: הן תפילת 'עלינו לשבח' והן הפיוט 'האוחז ביד מידת משפט' שנכללו ב'סדר מעמדות' יחסו ליהושע בן נון. ייחוס 'עלינו לשבח' ליהושע בן נון הוא דבר מפורסם (ראה לדוגמא: תשובות הגאונים שערי תשובה, ס' מג; פירושי סידור התפילה לרוקח [לעיל הערה 7], עמ' תרנו-תרנז; ר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם, ערוגת הבשם ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 469, ס' יא; סידור רבנו שלמה מגרמייזא וסידור חסידי אשכנז, מהדורת ר"מ הרשלה, ירושלים תשל"ב, ס"ע קטו, עמ' קכד, עמ' קכה, עמ' קכו, עמ' קכב, עמ' קכג; ר' נתן ב"ר יהודה, ספר המחכים, מהדורת 'פריימאן, קראקא תרס"ט, עמ' 13; ר' שמשון ב"ר צדוק, ספר תשב"ץ, ס' רנג; ר' אהרן הכהן מלוניל, ספר כלבו, ס' טז). ייחוס הפיוט 'האוחז ביד מידת משפט' ליהושע בן נון, מובא אצל ר' יודא ליווא קירכום בשם 'ספר ישן'. ראה בספרו מנהגות וורמייזא, סדר מוסף של יום הכפורים, מהדורת י"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' קס: "שמעתי מפי הגאון האלוף והישיש ר"מ א"ב, מהר"ר אליה גריסא, איך שמצא בספר ישן, שיהושע בן נון יסד 'האוחז' [כתב-היד של 'מנהגות וורמייזא' ממנו נדפס הספר לאחרונה, היה לנגד עיני אברהם אפשטיין, שציטט מתוכו באחד ממאמריו את הפיסקא הנזכרת. ראה: א"מ הכרמן (עורך), כתבי ר' אברהם עפשטיין, א, ירושלים תש"י, עמ' שמה, ס' א]. אמנם כיום ידוע שפיוט זה חיברו יני, מראשוני הפייטנים הקדמונים הארצישראלים שפעל באמצע המאה השישית.

45 תן דעתך, שאמירת שני פרקי התפילה הראשונים ('האוחז ביד', 'פטום הקטורת') תועדו רק במקור בודד אשכנזי מזמנו של ה'רוקח' (ע' לעיל הערה 44), ואף אמירת 'עשרת הדברות' תועדה בעיקר בכתבי-היד האשכנזיים של ה'סדר', ע' לעיל הערה 41. היינו, שלושה פרקי תפילה אלו מיוחדים למנהג האשכנזי של 'מעמדות'.

46 יתכן כי למנהג 'סדר מעמדות' בקרב חסידי אשכנז קיים רמז בכתבי ר' יהודה החסיד, רבו של ה'רוקח'. ראה

נמצאנו מרוויחים שלושה דברים בנוגע למנהג ה'מעמדות': א. תיעוד אמיתי ואמין למנהג אמירת ה'מעמדות'. ב. היו שנהגו לכלול ב'מעמדות' את תפילת 'נשמת כל חי'. ג. גם נשים 'חסידות' אחזו במנהג זה.⁴⁷

ב

במקורות לא מופיעה הסיבה להוספת 'נשמת כל חי' ל'סדר מעמדות'. יתכן שחסידי אשכנז ראו תפילה זו כשייכת לספרות ההיכלות⁴⁸ שנתחבבה עליהם מאוד, ומשום כך הכניסוה לסדרם. אבל יותר נראה, שרעיון חדשני המצוי בפירוש התפילה ל'רוקח', הוא היה אחד הגורמים שהביא לכך. כך נאמר שם:

'ויי' ער, לא ינום ולא ישן'. תימה, מה עושים שְׁבַח לְשִׁבְחַת הַחַסֵד והרחמים שלמעלה, ומאן דכר שמיה?! אלא כך נראים הדברים: כשתיקנו אנשי כנסת הגדולה שבחות של 'נשמת כל חי'⁴⁹, עדיין לא נסדרו הברכות שאנו אומרים לפני 'פסוקי דזמרה' בכל יום, ובאו הם ותיקנו⁵⁰ לומר בשחר 'פסוקי זמרה'⁵¹ בבתי כנסיות שבירושלים ובגבולים, ואחריהם 'נשמת כל חי', כדי שישבח⁵² אחר שנתו שישן, על נשמתו שחזרה לו. כענין

ספר חסידים, מהדורת הרב ר' מרגליות, סי' צה: "אסור לקבוע בתפלתו שבח אחר. אבל כל היום כולו, אם רוצה לומר שירות ותשבחות תבא עליו ברכה".

47 בנוסף לכך יש לתקן את דברי מינץ-מנור (לעיל הערה 34), עמ' 297: "...היה 'סדר המערכה' תופעה שולית למדי בימי הביניים. העובדה שהוא נזכר רק פעמיים בספרות המנהג וההלכה הימי-ביניימית, מחזקת רושם זה". כוונתו (עי' שם, הערה 26) לספר האשכול, לר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד, מהדורת רצ"ב אוירבך, ח"א, הלכות תפלה, הלברשטט תרכ"ח, עמ' 7-8; ולטור או"ח, לר' יעקב בן הרא"ש, סי' מח. ולנאמר כאן יש להוסיף גם את 'פירושי סידור התפילה לרוקח'.

יש גם להוסיף לרשימה את ר' אהרן הכהן מלונלי, ארחות חיים (דיני תחינות ומזמורים שאחר י"ח, סעיף ה, ירושלים תשט"ז, עמ' מו טו"ב): "כתב הרמב"ם ז"ל: ונהגו לומר, במקצת מקומות, בכל יום, אחר סדר קדושה, השיר שהיו הלויים אומרים באותו היום... [עכ"ל הרמב"ם]. וגם יש יחידים אומרים בכל המעמדות, מ'בראשית' עד 'ויכולו', בכל יום פרשתו כפי יומו; ומפרשת 'האזינו', על דרך הזיו"ו ל"ך, בכל יום פרשתו. ואחר כך היו אומרים השיר שהיו הלויים אומרים, וג' פרשיות מאלפא-ביתא מ'תמניא אפי', וב' [שיר ה]מעלות', בכל יום, וילולי השם שהיה לנו', בכל יום. ואחר כך אומרים פרשה אחת מנביא, והכל מסודר בסדורי התפלות. וגם יש מי שקורא בכל יום 'פרשת המן'. ובשני ובחמישי מוסיפין לקרות 'עשרת הדברות' ופרשת 'ויחל'. דברים אלו, המתארים במדויק את 'סדר המערכה' כפי שהיה נהוג בזמנו ומקומו, נעלמו משלושת הכתבים שעסקו במנהג (עי' לעיל הערה 34).

בכלל, מהעיון בטור שם, קשה לומר שדבריו נסובים על מנהג 'סדר מערכה' המקורי שאמרו ה'חסידים' לאחר התפילה. נמצא, אפוא, שמנהג 'סדר המערכה' נזכר שלושה פעמים בספרות המנהג וההלכה בימי הביניים: 'פירושי סידור התפילה לרוקח', 'ספר האשכול' ו'ארחות חיים'.

48 ראה: מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, פרק שלישי, רמת-גן תשמ"ז, עמ' 92-106.

על הסוברים ש'נשמת כל חי' תיקנו אנשי כנסת הגדולה, ראה מאמרי (לעיל הערה 1), עמ' 49, הערה 1.

50 במקור: 'וכמו הם תיקנו'. ונקטתי כהצעת תיקונו של המהדיר.

51 דעה זו, שאנשי כנסת הגדולה תיקנו לומר 'פסוקי דזמרה', מחודשת בעיני, ואיני יודע לה חבר.

52 במקור: 'שישבחו'. וגם כאן נקטתי כהצעת התיקון של המהדיר.

שתקנו חכמים ותנאים אחרי כן: 'אלהי, נשמה שנתתה ביי. ותיקנו [אנשי כנסת הגדולה]⁵³: 'והשם ער, לא ינום ולא יישן', 'המעורר ישינים', כענין שנתקן אחרי כן 'המעביר שינה מעיני'; ו'המתיר אסורים' ו'הסומך נופלים', כענין שאנו מברכין בכל יום⁵⁴. ואפשר שהיו אומרים ברכה זו לפני 'פסוקי דזמרה', כאשר אנו אומרים 'ברוך

53 את המוסגר בסוגריים מרובעים הוספתי אני, לתוספת ביאור.

54 משמע שלפי מנהג הכותב נכללה ברכת 'סומך נופלים' בין ברכות השחר הקצרות שקודם 'פסוקי דזמרה'. על מנהג זה ראה: מ' חלמיש, הקבלה – בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת-גן תש"ס, עמ' 438-439.

ברכת 'סומך נופלים' מופיעה בין ברכות השחר בכמה סידורים אשכנזיים בני זמנו של ה'רוקח' ובסמוך לו (עי' חלמיש, שם, עמ' 439). אולם ה'רוקח' עצמו לא הזכירה בספרו ההלכתי (עי' ספר הרוקח, סי' שכ, פאנו רס"ה, דף [סו] רע"ד: "אילו הן ק' ברכות") וגם לא ביארה בפירושו לתפילות (עי' פירושי סידור התפילה לרוקח [לעיל הערה 7], עמ' ח-יד). משמע שלא הכיר את הברכה, או שהכירה והתנגד לאמירתה כשם שהסתייגו ממנה רבים (עי' חלמיש, שם). הוכחה זו על-דרך השלילה מתחזקת לנוכח העובדה, שלעומת שתיקתו בנוגע לברכת 'סומך נופלים' הוא מזכיר ומפרש את ברכת 'מגביה שפלים' (ראה: ספר הרוקח, שם; פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' ח, ועמ' יב), שאף אליה התנגדו רבים (ראה: חלמיש, שם, עמ' 464-473). נראה להסיק מכאן, שכל הקטע המצוטט הנדפס בפירוש ה'רוקח' לתפילות - אינו משל ה'רוקח', ועי' להלן הערה 56. על ההוספות שנכנסו לפירוש התפילות הנדפס על-שם ה'רוקח', עי' לעיל סוף הערה 32. אמנם ברור שמקור הפירוש הוא בבית מדרשם של חסידי אשכנז, שכן מקורו מכת"י פריס 778 (עי' להלן הערה 56) המחזיק את פירושיהם לתפילות, ובמיוחד כי הסגנון הרעיוני הזה במידה ניכרת לצורת החשיבה של חסידי אשכנז ברבר עריכת טקסטים קדומים. ראה: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 273-281, 293-299.

והנה, לדעת הכותב, שכל ההודאות על תיקון הגוף נכללו תחילה ב'נשמת' ורק לאחר מכן קבעו להן ברכות קצרות עצמאיות, יש לומר, שכנגד כל הודאה על תיקון הגוף המצויה ב'נשמת' יסדו לימים ברכה קצרה. היא אומר, שלפי מנהג הכותב נתקנו ברכות קצרות אף כנגד שתי ההודאות האחרות שכיום אינן מופיעות בברכות הקצרות: 'המקיץ רדומים' ו'המשיח אֱלִמִים'. שהרי שש הודאות נאמרו ב'נשמת': 'המעורר ישינים, והמקיץ רדומים, והמשיח אֱלִמִים, והמתיר אסורים, והסומך נופלים, והזוקק כפופים' (כפי נוסח 'אשכנז' הרגיל), וכנגדן מצויות בידינו רק שלוש ברכות קצרות: ברכת 'המעביר שינה' כנגד 'המעורר ישינים', וברכות 'מתיר אסורים' ו'זוקק כפופים' כנגד 'המתיר אסורים'... והזוקק כפופים'. והמפרש עצמו מזכיר את 'סומך נופלים'. אכן למנהג מסוים שלא נתקבל לדורות, נקבעו בין ברכות השחר שתי ברכות נוספות: 'מקיץ רדומים' ו'משיח אֱלִמִים' (עי' חלמיש, שם, עמ' 438; והשווה: בר-אילן [לעיל הערה 48], ר"ע 88). וכנראה שכך היה מנהג המפרש; מה עוד שברכות אלו נוספו במנהג רומא-איטליה בלבד (עי' חלמיש, שם), וכבר נודע שהמנהג האיטלקי השפיע רבות על המנהג האשכנזי.

עוד אעיר, שאף להודאות שנוספו ב'נשמת' בנוסח ספרד קיימות מקבילות ב'ברכות השחר', אלא שרובם לא נתקבלו לדורות. בנוסח זה נוסף: "מחיה מתים, רופא חולים, פוקח עיוורים" [הודאת 'מפענח נעלמים' אינה משמשת כשבח לתיקון הגוף, ולפיכך אין להתייחס אליה]. כנגד הודאת 'פוקח עיוורים' קיימת ברכה קצרה שכבר נזכרה בתלמוד (ברכות ס"ב) ונהוגה אף בימינו. וכנגד שתי ההודאות האחרות, נקבעו ברכות קצרות לנוסחאות ומנהגים שונים, שלא נתקבלו בימינו. ראה: חלמיש, שם, עמ' 437-438. רצוי היה לבדוק בסידורים כתבי-יד אם נוספו ב'נשמת' הודאות שאינן בנוסחאות הרגילות ולהשוותן עם הברכות השונות שנוספו ב'ברכות השחר', שרובם נרשמו במאמרו של מ' חלמיש, הנ"ל.

לאור דברי המפרש בדבר הזיקה בין ברכות השחר הקצרות להודאות ב'נשמת', מובן תפקיד הברכה שנוספה בסידור כת"י צרפתי קדום (מהמאות י"ב-י"ג): "ברוך... המאריך ימי להודות" (עי' חלמיש, שם, עמ' 444). הואיל וברכות השחר' מהווים תחליף ללשונות ההודיה שב'נשמת', תיקן מי שתיקן ברכה מיוחדת ל'המאריך ימי להודות'!

שאמר⁵⁵, ואחרי כן ברכות שלפני קריאת שמע ושל אחריה. דהא עיקר ברכות אנשי כנסת הגדולה תיקנו... אבל ברכות שלפני 'פסוקי דזמרה', רבנן דבתיריהו תיקנום...⁵⁶.

חידוש גדול השמיענו הכותב הלה, שכנראה נמנה על חוג חסידי אשכנז: ברכות השחר הקצרות הנאמרות בכל יום, שבהן מודה המתפלל על החזרת נשמתו ('אלהי, נשמה שנתת בי') ועל תיקון גופו ובריאותו ('פוקח עיוורים', 'זוקף כפופים' וכו'), נתקנו רק בימי התנאים⁵⁷, בעוד שאנשי כנסת הגדולה שקדמו להם, כללו הודאות אלו בתוך תפילת 'נשמת כל חי' שתיקנו לומר בכל יום, לפני 'פסוקי דזמרה' או לאחריהם⁵⁸. עד כאן דברי הכותב, אלא שעל דבריו יש להוסיף, שתקנת אנשי כנסת הגדולה לומר בכל יום 'נשמת' היתה נהוגה עד שבאו 'חכמים ותנאים' ויסדו את ברכות השחר הקצרות ואת ברכות 'ברוך שאמר' ו'ישתבח' (שאחת מהן תפסה את מקומה של 'נשמת'⁵⁹). לאחר מכן נתבטלו הסיבות לאמירת 'נשמת' בכל יום, אלא שה'חכמים ותנאים' השאירוה בתפילת השבת בלבד⁶⁰, כנראה משום שביום זה לא חששו מלהאריך את סדר התפילה והנספח לה⁶¹.

כבר ר' יוסף קמחי (אבי הרד"ק) עמד על כך שההודאות שבברכות השחר זהות לאלו שב'נשמת', אלא שהוא הבין שהנביעה היתה הפוכה. דהיינו, שההודאות ב'נשמת' נוספו בתקופה מאוחרת מאוד, לאחר תקופת הגאונים! ראה ספר זכרון, חלק הבנין, סוף חלק שישי, ברלין תרמ"ח, ס"ע 58: "ועתה דע, כי מה אשר הוסיפו ב'נשמת כל חי': 'סומך נופלים, וזוקף כפופים, פוקח עורים ומתיר אסורים', אין זה בסדר הגאונים, כי כבר ברכנו בברכות בתחלה אלו הברכות, ומה צורך לשנותם?". אמנם, בחלק מסידורי הגאונים שהגיעו לידינו מצויות ההודאות 'סומך נופלים... ומתיר אסורים', חלקן או כולן. ראה: ש' אברמסון, 'לתולדות הסידור', סיני, פא (תשל"ז), עמ' רכו, והערה 16.

55 פירוש: אפשר ש'נשמת' שימשה כברכה שלפני 'פסוקי דזמרה' במקום ברכת 'ברוך שאמר' שעדיין לא נתקנה בימיהם, שאף אותה תיקנו 'חכמים ותנאים'.

56 פירושי סידור התפילה לרוקח (לעיל הערה 7), עמ' תצט. גם פסקא זו נרפסה בספרו הקודם של מהדיר זה: הגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, ירושלים תשד"מ, עמ' קסז; השווה: לעיל, הערה 12. במקום הראשון (בלבד!) נרפס הקטע בתוך סוגרים מרובעים, לסימן שנוסף מכתב-יד אחר (כנראה כת"י פריס 778) שלא שימש כנוסח היסוד למהדורתו. ראה: ב'פתח דבר' לפירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' 14.

57 שיטה זו, שברכות השחר הקצרות לא תיקנו אנשי כנסת הגדולה אלא התנאים, לא מצאתי לה חבר. הכותב מסתפק אם אנשי כנסת הגדולה תיקנו לאמרה קודם 'פסוקי דזמרה' או לאחריהם. ואין לכך משמעות לענייננו.

59 עי' לעיל, ליד הערה 55 ובה.

60 חכמים נוספים הסכימו שקביעת 'נשמת' בשבת נעשתה בידי התנאים, היינו בזמן המשנה (ראה מאמרי שצויין לעיל הערה 1, עמ' 49-50, הערה 2), אך כמובן בלא הזכרת החידוש שקביעה זו נועדה לצמצם את תדירות אמירתה.

61 לפי שאין בשבת ביטול מלאכה לציבור. ולפיכך קבעו, לדוגמא, להאריך בקריאת התורה ולהפטיר בבניא (ראה: מגילה כב רע"ב; רש"י, מגילה כא ע"א; לקוטי הפרדס מרש"י, מונקאטש תרנז, דף טז ע"ב; ר' מנחם המאירי, בית הבחירה, מגילה כא ע"ב), ולהוסיף מזמורים ב'פסוקי דזמרה' (ראה: ר' יעקב בן הרא"ש, ארבעה טורים, א"ח, ר"ס רפא; ר' ישראל אלנקאווה, מגילת המאור, פרק ב, מהדורת ג' ענלאו, ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 185). והשווה לדברי ר' אליעזר ב"ר נתן, פירוש סידור התפילה והמחזור לראב"ן (ראה: ר' לעיל הערה 12), עמ' כו: "נהגו במגנאצא, שהיה מתחיל ש"צ בשבת 'הודו לה' קראו בשמו', והקהל עונין אחריו... [ו]אין עושין אותה אלא בשבת, כשיש רוב בבית הכנסת ויכולים לאומרו בנעימה כדרך שיר, לפי שאינו יום מלאכה". ועי' שם,

ולפי שתקנת אנשי כנסת הגדולה לומר 'נשמת' בכל יום נהגה עוד בזמן שבית המקדש היה קיים⁶². ומאידך, כל מנהג 'סדר המעמדות' נוסד כזכר לעבודת המקדש; הסיקו חסידי אשכנז שראוי ורצוי לקבוע את 'נשמת כל חי' כחלק מ'סדר המעמדות' הנאמר בכל יום.

ג

יתכן שהרעיון שתפילת 'נשמת' נתקנה בראשונה לאמירה בכל יום היה מוכר לכמה מחכמי פרוכנס וספרד, דבר שהביאם להמליץ על אמירתה בכל יום גם בזמנם⁶³. ושוא גם ידעו מהמנהג החסידי-אשכנזי להכליל את 'נשמת כל חי' ב'סדר המעמדות', דבר שתורם להמלצה זו. כך כותב ר' אברהם ב"ר נתן (ראב"ן הירחי; ד'תתקט"ו-תתקע"ה): "ו'נשמת' ו'ישתבח' ברכה שלאחריהם [=שלאחר 'פסוקי דזמרה']... ו'נשמת' היא 'ברכת השיר'⁶⁴, על כן יתכן לומר 'נשמת' בכל הימים. ופליאה היא שלא נהגו לאומרו זולתי בשבתות וימים טובים"⁶⁵.

בעוד שזה האחרון מתפלא על נפקדות 'נשמת' מתפילת כל יום, ומסתפק אם ניתן לאמרה באופן קבוע ('יתכן לומר נשמת בכל הימים'), מוסר ר' נתן ב"ר יהודה, שפעל בספרד סמוך לזמנו, שזהו המנהג הפשוט במקומו! בפירוט סדר תפילת שחרית לחול והלכותיה, הוא כותב: "בשחר אומר ברכות וברכת התורה... ויסדר שבחו של מקום ופסוקים דזמרה, ברכה לפניהם וברכה לאחריהם. לפניהם: 'האל האב הרחמן' ו'נשמת'. לאחריהם: 'הבוחר בשירי זמרה חי העולמים'..."⁶⁶. לדעתו יש לומר בכל יום 'נשמת כל חי' קודם פסוקי דזמרה, סמוך מיד לאחר

עמ' צ-צא (צוטט להלן ליד הערה 73 ואילך). וכן כותב ר' ראובן ב"ר חיים, רבו של המאירי: "ברכת היוצר... יש בזה תוספות דברים לכבוד שבת והפנאי שיש לאדם בו להוסיף בשבחו" (ספר התמיד, מהדורת י"מ טולידאנו, הומנה תרצ"ה, עמ' 31). וקודם לכן הוא כותב דברים מפורשים בסיבת הוספת 'נשמת' בתפילת השבת: "ואפשר שנאמר זה בשבת, מפני שהוא עת הפנאי, ותמצא בו נפש יתירה, ולכן התחיל בענין הנשמה ורוב ההודאה, שהיא חלק הנפש, וראוי להוסיף ולגרוע ממתבע התפלה והברכות כדי שיהיה משונה משאר הימים, ויתן אל לבו להתעורר שהוא זמן אחר, כמו שאמרו משינוי המלבושים והמטעמים" (שם, עמ' 29).

ושוא החשש מביטול מלאכה לציבור הוא שהביא את התנאים לתקן ברכות חדשות, קצרות ביותר, ולדחות את 'נשמת' לשבתות. השווה לדברי הפירוש המיוחס לראב"ן (צוטט להלן ליד הערה 73).

62 כך משמע מהדגשת הכותב: "ובאו הם ותיקנו לומר בשחר 'פסוקי זמרה' בבתי כנסיות שבירושלים ובגבולים, ואחריהם 'נשמת כל חי'". ועוד, שמעון הצדיק שהיה משיירי אנשי כנסת הגדולה (אבות א ב), נפטר הרבה קודם החורבן!

63 כבר אגב אעיר על דברי הרב ד' קליין (בית ארוזים, ח"ג, על טשו"ע או"ח, סי' רפא, ירושלים תשל"ט, עמ' לט טו"א, הערה ט): "...אמירת 'נשמת'... קביעתו ב'פסוקי דזמרה' לא נזכר כלל בש"ס, לא בחול ולא בשבת... והתוס' כתבו בפשיטות, לאמרו בפסוקי דזמרה של שבת, אבל מצאנו בסידורי הראשונים מנהגים שונים, שיש אומרים אותו בחול ולא בשבת, ויש אומרים אותו בין בחול ובין בשבת...". דבריו מחודשים ותמוהים. למרות שיש מן הראשונים הממליצים על אמירת 'נשמת' אף בימות החול, כמובא בגוף המאמר, ודאי שלא חייבו את אמירתה בחול כמו בשבת. וגם לא מצאתי ש"יש אומרים אותו בחול ולא בשבת"!

64 עי' פסחים ק"ח ע"א.

65 ספר המנהיג, סי' יט, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' נא.

66 ספר המחכים, מהדורת י' פריימאן, בתוך: האשכול, ו (קראקא תרט"ט), עמ' 129 [עמ' 7 בתדפיס]. בהמשך הוא כותב: "ואם עת לקצר, יאמר: 'האל אב הרחמן', 'אשרי', 'הללויה הללו אל בקדשו'... עד זמיהללים לשם

ברכת 'ברוך שאמר'⁶⁷.

דברי האחרון הובאו בידי ר' אהרן הכהן מלוניל (פרובנס-ספרד; נפטר ה'צ'), המוסיף שני טעמים לקביעת 'נשמת' לאחר 'שירת הים' וקודם 'שתבח':

ונראה הטעם, לפי שב'שירת הים' עם הפסוקים שלאחריה יש י"ח שמות של ארבע אותיות, שעולים ע"ב כנגד שם בן ע"ב. ולכך סמכו לומר אחריהם [=אחר 'שירת הים'] 'נשמת כל חי תברך את שמך', פירוש, הש'ם הגדול שהזכיר ברמיזה. ואחר כך אומרים 'שתבח שמך'. פירוש, הש'ם ההוא⁶⁸... ונראה לי טעם אחר, כי 'נשמת' ו'שתבח' היא ברכה של אחריהם, כמו שאמרו בפרק 'ערבי פסחים' (פסחים קיח ע"א) ד'נשמת' היא 'ברכת השיר'. ועל כן ראוי לאומרו בכל יום⁶⁹.

הן לטעם הראשון והן לטעם השני "ראוי לאומרו בכל יום", כי היא משלימה את 'שירת הים' הנאמרת בכל יום. לטעם הראשון, במילים 'נשמת כל חי תברך את שמך ה' א'להינו' מתפרש הנרמז ב'שירת הים', ולטעם השני, שמה 'ברכת השיר' מוכיח עליה שיש להסמיכה לאחר 'שירת הים' כברכה שלאחריה⁷⁰.

אין בידי להוכיח כי שלושה מחברים אלו⁷¹ שמעו על 'סדר המעמדות' החסידי-אשכנזי או על רעיונו של הכותב האנונימי שהובא בפירושי התפילות ל'רוקח'. אבל מסתבר הדבר, שהרי

תפארתך, דאית ביה שבח גדול, זיושע, 'במקהלות', ו'שתבח'. שכך יסודו: 'על כל דברי שירות ותשבחות דוד בן ישי עבדך משיחך' - 'שתבח שמך לעד מלכנו'. ומאן דמתחיל ב'שתבח' אחר 'זיושע' מיד - פשע".

67 אמנם ר' אהרן הכהן מלוניל (להלן הערה 69) מעתיק את דבריו: "כתב הרב נתן ז"ל: פסוקי דזמרה, ברכה לפנייהם, ולאחרייהם: 'נשמת כל חי' עד 'חי העולמים'". היינו, 'נשמת כל חי' היא הברכה שלאחר 'פסוקי דזמרה'. וכך גם משמע קצת מהמשך דברי ר' נתן ב"ר יהודה (עי' הערה הקודמת). אך אין בכך נפקא-מינה לענייננו, שבין כך ובין כך למדנו מדבריו על אמירת 'נשמת' בכל יום.

68 טעם זה מקורו בתורת חסידי אשכנז. ראה: ר' יהודה החסיד, ספר גימטריאות, ב, פרשת פקודי, סי' ח, מהדרות, ירושלים תשס"ה, עמ' תקמא. ועי' שם בהערות, למקבילות.

69 ארחות חיים, ח"א, הלכות מאה ברכות, סי' לו, ירושלים תשט"ז, עמ' יד טו"א. למסקנה זו הגיע גם במהדורא-קמא של חיבורו. ראה כל בו, סי' ה, ויניציאה שכ"ו, דף ב ע"ג: 'וכתב הרב נתן בן הרב ר' יהודה: מאן דמתחיל 'שתבח' אחר 'זיושע' מיד - פשע [עכ"ל ר' נתן]. משמע לדעתו, שצריך [לומר] קודם לכן 'נשמת כל חי'".

70 כך נראה לי לבאר את טעמו השני. אולם דבריו מחודשים, ברור ש'נשמת' לא נקראת 'ברכת השיר' בשל סמיכותה ל'שירת הים', שהרי לא נהגו לומר 'שירת הים' בסוף 'פסוקי דזמרה' אלא רק מזמן הגאונים! מה עוד, שתחילה נהגו לאומרה לאחר 'שתבח' (ראה: תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה [לעיל הערה 34], עמ' 66-72). מעניין לציין, שגם ר' יצחק אייזיק חבר מסביר ש'נשמת' מכונה 'ברכת השיר' משום שנשמכה לאחר 'שירת הים'. וזו לשונו: "נוסח 'נשמת כל חי' היה ידוע בימי חכמי המשנה... ומלשון המשנה שקראה 'ברכת השיר' לר' יוחנן, משמע, שהיא ברכה מיוחדת לשיר, וזה כמנהגים שאומרים אותה אחר שירת הים" (מגן וצנה, פרק כא, יוהנסיבורג [פרוסייה] תרט"ו, דף נ ע"א, בהערה).

71 יתכן שיש להוסיף עליהם את ר' אשר ב"ר שאול מלוניל, שבחיבורו 'ספר המנהגות' (חובר בשנת ד'תק"ע) דן בתפילות 'נשמת' בתוך סדר התפילה של ימות החול. ראה: ספר המנהגות, בתוך: ש' אסף, ספרן של ראשונים - תשובות ופסקים ומנהגות, ירושלים תרצ"ה, עמ' 132. לתאריך חיבור הספר, ראה, שם, מבוא, עמ' 125.

נודע שמחברים אלו הושפעו בעקיפין מתורתם של חסידי אשכנז, אם במעט אם רב⁷².

ד

נשוב לדברי הכותב האנונימי. צירפתי השערה בעקבות דבריו, שבתחילה תיקנו לומר 'נשמת כל חי' בסדר תפילת החובה בכל ימות השבוע, ולאחר מכן קבעוה לשבת בלבד; ומכוחה של התקנה הראשונה נתגלגל הדבר שלאחר שנים רבות חזרו חסידי אשכנז והשיבו את התפילה למעמדה הראשון שלא במסגרת תפילת החובה.

גישה זו הוראה בעיני יפה אמירת פרקי תפילה המיוחדים לשבת, גם בימות החול למי שפנאי בידו, בטענה שזו היתה התקנה הראשונה קודם שביטלו את האמירות מחמת ביטול מלאכה וכדומה, נמצאת גם בפירוש התפילה המיוחס לר' אליעזר ב"ר נתן (מגנצא, ד'תת"נ-תתק"ל), המציע למתפלל לומר בכל יום את מזמורי התהלים שנוספו ב'פסוקי דזמרה' של שבת:

בשבת מוסיפין מזמורים ב'פסוקי דזמרה' של שבח והלל, וגם בתפילות מוסיפין שירות ותשבחות. לפי שהשבת יום מנוחה ואין בו מלאכה, ויכול אדם להשהות בבית הכנסת. וגם בחול היה לו לאמרו מן הדין, אלא מפני שלא יבטלו את העם ממלאכתם - נמנעו...⁷³ ומתחילים 'השמים מספרים כבוד אל' (מזמור יט), שהוא מעשה בכל יום... שיוצא במזרח מן הרקיע ושוקע במערב. והיה הדין לאמרו בכל יום, לשבחו של הקב"ה...

72 בענין זה אאריך במקומו, אי"ה. לעת עתה ראה: ספר המחכים, מבוא, עמ' xv-xi (השפעת חסידי אשכנז על ר' נתן ב"ר יהודה); ספר גימטריאות (לעיל הערה 68), א, ס' קעב, עמ' קעט-קפ, והערה 34; שם, ס' רכז, עמ' רלה, והערה 87; שם, ס' שכא, עמ' שלו-שלוז, והערה 73; לעיל, הערה 68 (השפעתם על ר' אהרן הכהן מלוניל). כאן המקום לציין שני אישים מן התקופה האחרונה שנהגו לומר 'נשמת' בכל יום, ולא כהודאה על הצלה מפורענות. על ר' שמעון סופר אב"ד קראקא בעל 'מכתב סופר', מספר כותב תולדותיו: "ומה שנוגע לעבודתו שבלב, כל באי שערי יגידו ולא יכחדו כי לא עברה עליו אחת משלושת התפילות מבלי לשפוך דמעות שלישי... מי שלא שמע קול בכייתו בעמדו בלילות לשיר את הפיוט 'נשמת כל חי' באימה וביראה, בלב נשבר ובנפש לוחטת, לא שמע התעוררות הנפש מימיו..." (הרב י"נ שטרן, באר מרים, בתוך: מכתב סופר, א, ירושלים תשי"ב, עמ' סח טו"א). בהערה ג מוסיף הכותב: "שמעתי משאר בשרי, הג"מ יוסף נחמיה קארניצר ז"ל, אבדק"ק קראקא, מה שסיפר לו הג"מ משה צבי פוקס ז"ל, אבדק"ק גראסווארדיין, שפעם אחת, על פי סיבה, לן בחדר אחד עם רבינו ז"ל, זמן קצר אחר ששכב לישון, וכבר היה אחרי חצות הלילה, התעורר פתאום משנתו, וראה את רבינו ז"ל מעוטף בלבוש לבן ואומר 'נשמת כל חי' בהתלהבות נוראה, וסיים: אשרי עין ראתה זאת". וכן מסופר על ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, בעל 'חפץ חיים': "מספר ר' יחזקאל אברמסקי, שבימי צעירותו נודמן לו ללון בעיר אחת, באיזה מלון. והנה, בבוקר השכם, הופתע לשמוע דרך הקיר מהחדר שבשכנותו קול יהודי האומר תפלת 'נשמת' במתיקות רבה ומתרגם באידיש מלה במלה את כל ההודאות והתשבחות, בהתלהבות גדולה ובכביות, עד שהזדעזע כולו. למחרת נודע לו, שבחדר הלז התאכסן ר' ישראל מאיר, והוא נהג כדרכו בלילות להביע הודאות לפני ה'" (הרב ח"א זייטשיק, המאורות הגדולים, ס' קנה, ירושלים תשכ"ט, עמ' שיח).

השווה גם דברי ר' דוד פרדו: "וסדר 'נשמת זה'... ולואי דלימריה כוליה יומא" (שו"ת מכתם לרוד, חלק או"ח, ס' יג, שאלוניקי תקלב, דף כד רע"ד).

73 השווה לעיל, הערה 61.

אלא מפני טורח הציבור שאינם פנוים ממלאכה - [נמנעו], אבל שבת, שאין בו מלאכה, אומרים אותו. וכן 'לדוד בשנותו' (מזמור לד) היה דינו לאומרו בכל יום, משום דכתיב בו: 'אברכה את ה' בכל עת' (פסוק ב), ומן הטעם שאמרתי, אין אומרים אותו, שהרבה חשו לטורח ציבור... גם היה ראוי לומר בכל יום 'תפלה למשה' (מזמור ז), שהוא [מד]בר בתשובה ועלבון האדם, שימיו כצל עובר, כדי שיתן לבו לשוב. ולומר 'יושב בסתר עליון' (מזמור צא), שהוא שיר של נגעים... כדי להגן על האדם האומר מן נגעים ומן פגעים. וגם 'הללויה הללו את שם' (מזמור קלה), שכתוב בה: 'שעומדים בבית ה' בחצרות' (פסוק ב), דכל שעה שעומדים בבית ה' - יהלוהו, דהיינו, בכל יום. והלל הגדול (מזמור קלו), שיש בו הודיות על בריית עולם... ועל הפרנסה שבכל יום, והיה מן הדין לאומרו בכל יום, אלא מפני טורח הצבור. ולפי שאמרנו 'הלל הגדול', אנחנו אומרים 'רננו צדיקים' (מזמור לג), על שעשה לנו כל הנפלאות הללו... וראייה לדבריי, שעיקר תקנה לחול נמי היתה - לבד מזמור של שבת ו'השם מלך' (מזמורים צב-צג), שהם המזמורים שתיקנו לשבת - מדשקלו מזמור ממקומו, שהוא נאמר סמוך ל'יושב בסתר עליון', וסדרו לאומרו בסוף. שמע מניה, דכל מזמורים שלפניו - לחול נמי תיקנו, דאי לשבת עיקר תקנתם, לימרו ליה [כ]דוד בשחרית בשבת⁷⁴, [ו]יתחיל לדוכתיה. וכשראו שלא היה רוב הציבור יכולין לעמוד בתקנה זו מפני ביטול מלאכה, ביטלו בחול והניחום לשבת. והאומרו בכל יום ויום - תבוא עליו ברכה⁷⁵.

יתר על כן. מאותה סיבה 'שעיקר תקנה לחול נמי היתה', משבח המפרש גם את זה שיוסיף בתפילת ימי החול את ענין 'פטום הקטורת' ופיסקת 'השיר שהיו הלויים אומרים בבית המקדש', שבזמנו נהגו לאמרם בשבתות וימים טובים בלבד:

ובכל יום היה ראוי לאומרו [את ענין 'פטום הקטורת'], שהרי הקטורת קרב בכל יום, אלא מפני בטול מלאכה לעם אין אומרים אותו בכל יום. והאומרו בכל יום לא הפסיד

74 פירוש: בשחרית של שבת יאמרו 'מזמור שיר ליום השבת' ו'השם מלך' מיד אחרי 'יושב בסתר עליון', כפי שרוד סדרם בספר תהלים.

75 פירוש סידור התפילה והמחזור לראב"ן [לעיל הערה 12], עמ' צ-צא. יחוס הפירוש לראב"ן מסופק (עי' הערה שם), אולם גופו מוכיח עליו שהיה בן-אשכנז וקרוב לעולמם של חסידיה.

פירוש זה נדפס בידי הרב א"י הרשלה, מתוך כת"י פרנקפורט-דמיין, הספריה העירונית, מס' 227. אולם אבי המהדיר, הרב מ' הרשלה, הדפיס כעשרים שנה קודם לכן פירוש לתפילות שייחסו בטעות לר' שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא (ובאמת הוא לחסידי אשכנז), והוסיף בסופו של הכרך 'תיקונים והוספות על-פי כת"י רומי 285', ושם מצויים כל הדברים הללו בתוספת חשובה: "...והאומרם בחול תבוא עליו ברכה [עד כאן כתוב במקור שלפנינו]. ואמרו רבותינו: האומר הלל הגדול בכל יום, הרי זה מחרף ומגדף, מפני שתקנוה לאומרו [בשבת בלבד]" (סידור רבנו שלמה [לעיל הערה 7], עמ' רצח-רצט). משפט זה סותר את רוח כל הפיסקא ובין היתר את הוראתו הברורה שהאומר את המזמורים (ובניהם מזמור קלו, הוא 'הלל הגדול') 'תבוא עליו ברכה', ואינו אלא תוספת מאוחרת שכנראה נשתרבה מ'גליון' שכתב אחד הלומדים שלא ישרו בעיניו דברי הפירוש המיוחס לראב"ן, ואם כן אין ללמוד ממנו דבר על דעת בעל הפירוש עצמו.

ויהא משובח. וכן 'השיר שהיו הלויים אומרים' היה נמי ראוי לומר בכל יום, שהרי הלויים היו אומרים אותו בכל יום, כדמפרש ואזיל⁷⁶.

יש לשער, שדבריו הנלהבים (שכנראה אינם יוצאי דופן) השפיעו⁷⁷. לא נתפלא אם ימצאו מקורות המעידים על יחידים ששמעו בקולו ונהגו לומר בכל יום את המזמורים ופרקי התפילה שנוספו בשבת, שלא בתוך תפילה החובה⁷⁸. זכר לדבר הוא מנהגו של ר' מימון הדיין (ד'תת"ע-תתקכ"ו), אבי הרמב"ם, שהקדים מזמור 'תפלה למשה' לברכת 'ברוך שאמר' בימות החול, והלוא מזמור זה הוא אחד ממזמורי השבת. כך כתב בסביבות שנת ד'תתק"כ:

וזה כמה שנים שמתי לי לחוק לקרוא את המזמור, היינו 'תפילה למשה איש האלהים', כל יום אחרי 'מאה ברכות'⁷⁹ ולפני 'ברוך שאמר', כדי להתקרב אל ה' בדיבוריו ולהתברך בלשונו, ולהתקשר אל ה' בתפילתו של הטוב בילודי אשה...⁸⁰.

מקור מנהגו של אבי הרמב"ם אינו ידוע. מנהג כזה ידוע גם אצל הקראים, שפתחו את תפילות הבוקר והערב במזמור זה⁸¹, אך ברור שלא הושפע מדברי הראב"ן⁸². לא הבאתי את מנהגו אלא כדי להראות כיצד שני חכמים הרחוקים בזמן ובמקום כיוונו באופן חלקי לדבר אחד!

ה

בנוסף למנהג חסידי אשכנז לומר את כל תפילת 'נשמת כל חי' ב'סדר המעמדות', ובנוסף לדעתם החיובית של חכמי פרובנס וספרד בענין זה, שלא ניתן לדעת עד כמה הם משקפים את המציאות⁸³, מעידים מקורות עתיקים, שבמנהג הארצישראלי הקדום היו אומרים את אחת

76 פירוש סידור התפילה והמחזור לראב"ן (לעיל הערה 12), עמ' קה; בהשוואה לכת"י בריטיש מוזיאום 1054, דף 13ב, הובא אצל: אנ"צ רות (מהדיר), כתב-יד המבורג מס' 152 [...] פירוש על הפיוטים [...] כתב-יד מס' 153 [...] תקנת סדר התפילה [...] מיוחס לראב"ן, מהדורה פקסמילית, ירושלים תשמ"מ, מבוא, עמ' לו עמודה א. על שייכות כת"י בריטיש מוזיאום לפירוש התפילה המיוחס לראב"ן, ראה במבוא שם, עמ' כד-כה.

77 עיי' לעיל, הערה 33.

78 כמובן שאמירת מזמורי צג-צב ב'סדר מעמדות', המזמור הראשון ביום שישי והשני ביום השבת (ראה: אורבך [לעיל הערה 34], עמ' 316; תא-שמע [לעיל שם], עמ' 146) אינה קשורה לדברי המיוחס לראב"ן, כי הם נאמרו כזכר לשירת הלויים במקדש (עיי' משנה תמיד ז ד), ולימים נכנסו בסיום תפילת החובה כ'שיר של יום'.

79 בשם 'מאה ברכות' כינו את ברכות השחר הקצרות שנקבעו קודם 'פסוקי דזמרה'. ראה: נ' וידר, 'מאה ברכות=ברכות השחר', סיני, מד (תשי"ט), עמ' רנח-רס; הנ"ל, 'המונח הליטורגי מאה ברכות', סיני, צו (תשמ"ה), עמ' רפז; ש' שפר, הרי"ף ומשנתו: תולדות רבינו יצחק אלפסי וספריו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 32, הערה 20; ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, ר"ע 230, ובהערה 54.

80 אגרת הנחמה, מהדורת ב' קלאר, ירושלים תש"ה, עמ' לח-לט.

81 אני מתעתד לכתוב בענין זה מאמר בשם 'אמירת 'תפילה למשה' בכל יום', שיראה אור בקרוב בעז"ה.

82 שהרי לא הכירו ולא שמעו עליו. ועוד, שהפירוש המיוחס לראב"ן הוא כנראה מאוחר לו בדור או שתיים (עיי' לעיל הערה 12), ונמצא שנכתב אחרי פטירת ר' מימון הדיין.

83 וראה גם דברי ר' מנחם ב"ר יוסף, סדר טרוייש, מהדורת מ"צ וייס, פפד"מ תרס"ה, עמ' 40: "ליום נישואין, גם בחול אומרים 'נשמת'...". וכיוצא בזה רושם ר' יעקב חזן מלונדריץ, עץ חיים, א, סי' י, מהדורת ' ברודי,

החטיבות מ'נשמת כל חי' בכל יום.

תפילת 'נשמת כל חי' כנוסחה המצוי לפנינו איננה עשויה מקשה אחת. היא לא יצאה מתחת ידי מחבר אחד וגם לא נתקנה בזמן אחד. מקורות קדומים ומאוחרים רואים בה לפחות שלוש תפילות, שברבות הימים היו לאחת:⁸⁴ א. 'נשמת כל חי... ולך לבדך אנחנו מודים'. ב. 'ואילו פינו מלא... וימליכו את שמך מלכנו'. ג. 'כי כל פה לך יודה וכל לשון לך תשבע' עד גמירא.⁸⁵

ירושלים תשכ"ב, עמ' עט. שייכות 'נשמת' לנישואין ובמיוחד לשבת שלאחריה, עולה גם מדברי ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד, ע"י לעיל הערה 8. וראה גם דברי ר' יוזפא שמש, שבשבת זו הובל החתן לבית הכנסת בשלהי תפילת 'נשמת': "בשבת שחרית, כשמגיעין ב'נשמת' ל'מי ידמה לך', שותק המנגן, ואז הרב יוצא מבית הכנסת, והקהל אחריו, ובאין לפני פתח החתן. והחתן יוצא... והרב אחרי החתן, והקהל אחריו. וכך הולכים עם החתן לבית הכנסת, והחתן יושב על מקום המיוחד לכל החתנים... ואז המנגן הפסוקי דמרה מתחיל 'מי ידמה לך', וגומר 'נשמת' (מנהגים דק"ק וורמיישא, ב, מהדורת י"זימר וב"ש המבורגר, ירושלים תשנ"ב, עמ' נב-נג). המנהג נזכר גם אצל ר' יודא ליווא קירכום, מנהגות וורמייזא (לעיל הערה 18), סדר נישואין בשבת, עמ' עט. וכבר נהגו כך בזמנו של מהר"ל. ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, שם, עמ' נג, הערה 27.

84 לפי הנוסח בסדר רב עמרם גאון (מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' טז-ע). בתקופות מאוחרות נוספו כמה פסוקים.

85 זו דעת ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד. ראה: תשובות הגאונים החדשות [לעיל הערה 7], ס"ו לו, עמ' 39. לשיטתו, את שתי החטיבות הראשונות תיקנו חכמי התלמוד; הראשונה כ'ברכת השיר' והשניה כהודאה לירידת גשמים, ואילו החטיבה האחרונה (שבנוסח שלפניו פתחה ב'כל קומה לפניך תשתחוה') היא 'תוספת הפיוטין [=הפייטנים] הוא, ושם הפייט הוא יצחק שמו, כאשר סימן שם...". אולם בזוהר, ח"ב, קלח ע"א, מציב את הגבול בין החטיבה השניה לשלישית במילים 'מלפנים ממצרים גאלתנו', ואלו הן תחילת שלושת החטיבות לשיטתו: א. 'נשמת כל חי'. ב. 'אילו פינו מלא'. ג. 'מלפנים ממצרים גאלתנו'. נדונו אינו מושפע ממחלוקת זו, הואיל והכל מודים ש'אילו פינו מלא' היתה תחילתה של תפילה עצמאית ורק מאוחר יותר נוספה בתוך 'נשמת', ומכאן מובן כיצד המנהג הארצישראלי השתמש ב'אילו פינו' לפתיחת 'ברכת השיר' (כמתואר בהמשך).

מקורות אחרים מתייחסים ל'אילו פינו' כאל תפילה בפני עצמה גם לאחר שצורפה ל'נשמת'. כך כותב ר' יהודה ברצלוני, ספר העתים, ס"י קע, קראקא תרס"ג, עמ' 249: "...דנהג עלמא דלא למיחתם על פסוקי דזימרא' אלא לאחר השירה [=שירת הים] ולאחר שאומר 'נשמת כל חי' ו'אילו פינו' וכו'... ואחר כך אומר השירה ו'נשמת כל חי' ו'אילו פינו'...". משמע שהתייחס ל'אילו פינו' כאל תפילה נפרדת. כיוצא בכך כותב ר' אהרן הכהן מלונלי: "ובמנהגי נרבונה אין אומרים [בבית האבל] לא 'נשמת כל חי' ולא 'אילו פינו', אלא 'ישתבח' ו'יוצר' של חול..." (ארחות חיים, ב, הלכות אבל, ברלין תרס"ב, עמ' 580; כלבו, סימן קיד, מהדורת ד' אברהם, כרך ז, ירושלים תשס"ב, עמ' צה). והשווה עוד: י' גרטנר (מהדיר), 'מנהג מרשלייאה לר' משה ב"ר שמואל', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יד (כד), תשנ"ח, ס"ע 132; "יש שפיגל, 'דיני סוכה תפילות החג והלל – שער הארבעים מספר זכר צדיק לר' יוסף ב"ר צדיק', מוריה, שנה ל, גליון י"ב (שנח-שס), תשרי תשע"א, עמ' יח, ליד הערה 198. משום ש'אילו פינו' היתה במקורה תפילה נפרדת, יסוד להן הפייטנים רשויות מיוחדות ונפרדות. ראה: דיואן ר' יהודה הלוי, מהדורת ש"ד לוצאטו, ס"י פב, ליק תרכ"ד, דף לו ע"ב; ר' יעקב ן' יצחק, מחזור אהלי יעקב, א, ירושלים תרס"ח, עמ' 181.

חוקרי ימינו שעסקו בתולדות התפילה הסכימו מדעתם לשיטת הראב"ד השני (הם לא הכירו את שיטתו, מאחר שלא נדפסו דבריו אלא לאחרונה), שמואלו פינו' עד 'וימליכו את שמך מלכנו' הינה חטיבה אחת. ואת החטיבה הראשונה והשלישית הם מבתרים ליותר חלקים. ראה: י' דודון, אוצר השירה והפיוט, ח"ג, נ 769, ניו-יורק תרצ"א, עמ' 231; ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"כ, עמ' 67-68; הנ"ל, מחזור לימים נוראים, ראש השנה, ירושלים תשל"ל, מבוא, עמ' כב הערה 23.

בתקופה הקדומה היו נוסחאות התפילות והברכות הארצישראליות שונות בפרטים רבים מהמנהג הבבלי (שנוסח תפילותינו מיוסד עליו, ברובו המכריע)⁸⁶. גם בענין המזמורים שנאמרו בכל יום קודם ברכת 'יוצר אור', המכונים כיום 'פסוקי דזמרה', נחלקו המנהגים. בבבל נהגו לומר את ששת מזמורי התהלים קמה-קנ, מוקפים בברכות לפנייהם ולאחריהם ('ברוך שאמר' ו'ישתבח'). בני ארץ ישראל לא הסתפקו בכך אלא אמרו שבעה עשר מזמורים – המזמורים קכ-קלו. ובשבתות ובמועדים הוסיפו גם את המזמורים קלז-קנ⁸⁷, ובסך הכל שלושים מזמורים. בני בבל קראו לששת מזמוריהם 'פסוקי דזמרה', והמנהג הארצישראלי רגיל לכנות את צרור מזמוריו בשם 'תפילת השיר'⁸⁸.

את 'תפילת השיר' נהגו לחתום במטבע ברכה ארוכה, המכונה 'ברכת השיר', שפתחה - למנהג כמה מהקהילות הארצישראליות - בחטיבה 'ואילו פינו מלא'⁸⁹. הרי אומר, לפי מנהג קדום זה שהתקיים מאות בשנים⁹⁰ היו אומרים חלק מתפילת 'נשמת כל חי' בכל יום ויום, הן בחול והן בשבתות וימים טובים!

אך בכל זאת, לא מצאנו במנהג הארצישראלי הקדום שיאמרו את נוסח 'נשמת כל חי' כולו ביום חול שאינו שבת או מועד. נאמנים עלי דברי ר' עזרא פליישר ז"ל, מראשי העוסקים בביור מנהגי תפילתם: "איני זוכר שראיתי ציון לאמירת 'נשמת' ביום שאינו לא שבת ולא חג"⁹¹.

86 שורשיו של מנהג ארץ ישראל נטועים בתלמוד הירושלמי ושרידיו עולים מן הגניזה הקהירית. ומנהג בבל מקורו בתלמוד בבלי.

87 בימות החול לא היתה שום חפיפה בין המזמורים שנאמרו בארץ ישראל למזמורים שנאמרו בבבל, ובשבתות ומועדים היתה חפיפה חלקית - את ששת המזמורים הבבליים אמרו גם בני ארץ ישראל, אלא שהוסיפו עליהם מזמורים אחרים.

88 למנהג 'תפילת השיר' הארצישראלי ייחד עזרא פליישר פרק רחב בספרו המונומנטאלי שהקדיש לחקר מנהגי התפילה הארצישראלים. ראה: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, פרק רביעי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 215-257. ולענייננו ראה במיוחד בעמ' 226-239, ועמ' 242-243.

89 ראה: J. Mann, Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service, HUCA, 2, pp 275-276, 279, 325 (1925); פליישר (לעיל הערה 88), עמ' 227 הערה 45, עמ' 231 והערה 61, עמ' 239. וראה גם: ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', ספר דינבורג, בעריכת י' בער ואחרים, ירושלים תש"ט, עמ' 119-120; פליישר, שם, עמ' 92 הערה 177, עמ' 265 הערה 28; ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, ראש השנה, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' כב הערה 23.

90 משלהי תקופת הגאונים (לכל המאוחר) עד שנת ה'ש"מ לערך (לפחות). ראה: פליישר (לעיל הערה 88), עמ' 244-254, עמ' 254, ועוד. כמובן שבחלוף הזמן הצטמצם כוחו של המנהג, בעיקר בעקבות פעילות המתנגדים למנהג הארצישראלי, כך שבסביבות שנת ה'ש"מ נהגה כך רק קהילת ארם-צובה (חלב), כשם ששימרה שפע רב של מנהגים ארצישראלים אחרים (ראה: פליישר, שם, עמ' 254).

91 פליישר (לעיל הערה 88), עמ' 227 הערה 45. וראה בדבריו שקודם לכן, שמקור ארצישראלי יחיד מחייב את אמירת 'נשמת' בפורים. כנראה משום שמקור זה נתן לפורים מעמד של חג.

ולא דק מ' בר-אילן (לעיל הערה 48), עמ' 85, הכותב על סמך פרסומו של ש' אסף (לעיל הערה 89) בלבד: "היו מנהגים לפיהם נאמרה תפילה זו [= 'נשמת'], או לפחות חלקה, בכל יום, כפי שעולה הדבר משרידי סידורים מן הגניזה". לא מצאנו מקור אחד התומך בדבריו, שהתפילה כולה נאמרה בכל יום למנהגי הקהילות שסידוריהם שרדו בגניזה!